Edited in :- 4 Jan 2019

Emergent Trends in Science and Technology

Editors

Dr. R.R. Nemade | Dr. K.P. Suradkar

Dr. D.M. Chavhan | Dr. [illegible] V. Ugale

Chapter 11

THEOPHRASTUS: AN ANCIENT AND MODERN BOTANY

Ulhe P.P

Department of Botany,Narayanrao Kale Smruti Model College Karanja (gh.) Dist- Wardha
pallavi_ulhe27@rediffmail.com

INTRODUCTION:-

The food, shelter and clothes are three basic needs in human life. These all comes from the main source i.e. plants. so ultimately plants play very important role in our life. It fulfills our basic needs. Plant science or plant biology, it is one of the world's oldest natural sciences. It includes the systematic and scientific study of plants. The branch which deals with this study known as 'Botany'. The history of Botany goes as far as to 4th century B.C.E. The man's curiosity on plants lead to many discoveries in Botany which shaped our current lives in many ways. It is useful in various areas like herbal, food, furniture medicine, cloths, spices, paints, oil, wood, fiber and various industries. Many of our early medicines come from plant extracts, aspirin developed as a result of the study of rotting tree bark and penicillin came from mould. In India the Vedic literature we find a large number of terms used in the description of plants and plant parts, both external features and internal structures. Casual references to different parts of the plant are found scattered throughout the *Rgveda*, and almost complete details of plants are found in the Atharvaveda (Tiwari L.2003). In the study of Botany it is a large and varied area and has many important uses in a wide variety of disciplines and various

divisions. The divisions (subfield) like plant pathology, plant ecology, paleobotany, archaeobotany, forensic botany.

LIFE OF THEOPHRASTUS AND ANCIENT BOTANY:-

Theophrastus (C 372-278 B.C.E.) was an ancient Greek philosopher and a favorite student of Aristotle, who appointed him his successor as leader of the Lyceum. He further developed modal logic and various forms of the syllogism, introducing the rule that a conclusion cannot be stronger than its weakest premise. Their interest and research of plant and animal were very helpful for basic study. The introductory ideas were well explained by Theophrastus.Theophrastus also continued Aristotle's research into natural history, conducting numerous experiments and developing systems for classifying plants and animals that were later adopted by medieval scientists. His contribution was not only in one field but also in different fields.

Theophrastus was wrote a great number of books on a wide variety of topics, including logic, metaphysics, natural science, medicine, politics, epistemology, rhetoric and ethics. Most of his works have been lost, but those that remains have had a continuing influence on western thought. Each and every aspects of his research showing influence on future study and their students. The history of botany examines the human effort to understand life on Earth by tracing the historical development of the discipline of botany that part of natural science dealing with organisms traditionally treated as plants. Rudimentary botanical science began with empirically based plant lore passed from generation to generation in the oral traditions of Paleolithic hunter gatherers. The first written records of plants were made in the Neolithic Revolution about 10,000 years ago as writing was developed

"Emergent Trends in Science and Technology"

Editors

Dr. K.R.Nemade
(M.Sc., Ph.D.)

Dr.K.P.Suradkar
(M.Sc.NET,Ph.D.)

Dr.D.M.Chavhan
(M.Sc .NET-JRF,Ph.D.)

Dr.C.V.Ugale
(M.Sc.M.Phil.Ph.D.)

Think Tank
Publications And Distribution, Solapur

"Emergent Trends in Science and Technology"

Edited by

Dr. K.R.Nemade Dr.K.P.Suradkar
Dr.D.M.Chavhan Dr.C.V.Ugale

Publisher

Think Tank Publications and Distribution,
B-301, Nirmiti Samrudhi Appartment, Wamannagar,
Jule Solapur-413004
(Dr. Balasaheb Magade - Mob-9503376300)

@ Editors

Dr. K.R. Nemade
Indira Mahavidyalay Kalamb,
Dist. Yavatmal (MS) India 445401

Dr. K.P. Suradkar
Indira Mahavidyalay Kalamb,
Dist.Yavatmal (MS) India 445401

ISBN : 978-93-86047-37-3

First Edition : 04 January 2019
Printer : Vibhor Printers, Solapur

Cover Page : Think Tank Media Solapur

Price : 200 ₹

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means-electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise-without the prior permission of the author and the publisher.

"BULK CRYSTAL GROWTH: TECHNIQUES AND TECHNOLOGIES"

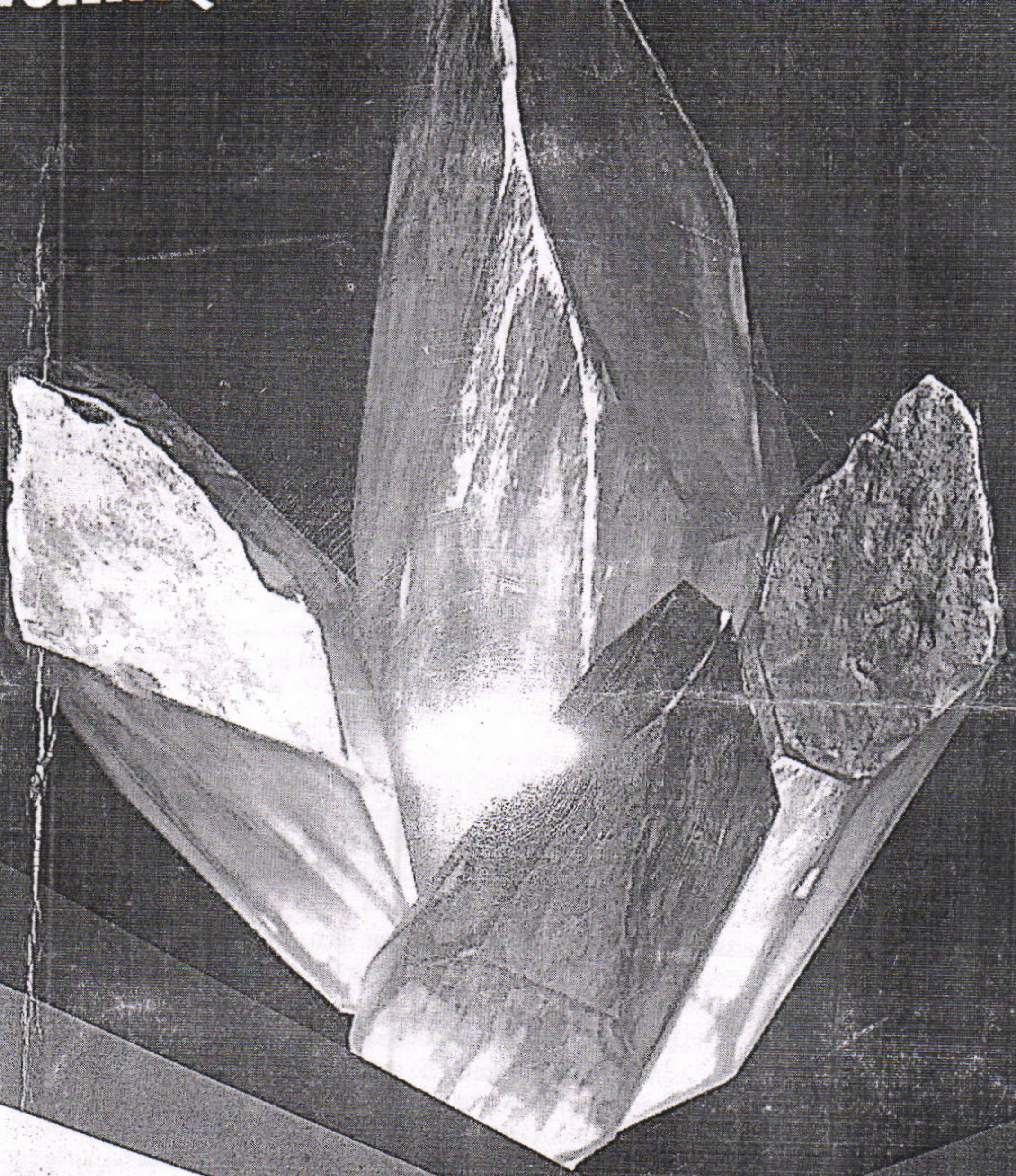

An Edited Book
DNA Publications
Initiative

Editors
Dr. Shruti Patle
Dr. Nilesh Ugemuge

Scanned by CamScanner

Scanned by CamScanner

©Author

No part of this publication be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording and/or otherwise, without the prior written permission of the publishers.

First Edition: 2020

Published by : **DNA Publication, Nagpur**
E-mail - dnanagpur@gmail.com

DTP by : Ideal Computer, Ravi Nagar, Amravati Road, Napgur-440010

Scanned by CamScanner

गांधीवादी विचार

संपादक
प्रा. डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड
सहयोगी प्राध्यापक,
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अकोला.

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

गांधीवादी विचार

■ प्रा. डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

■ प्रथम आवृत्ती – २ ऑक्टोंबर

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-39-0

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख / लेखक	पृ.क्र.
1	महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्यासंबंधीचे विचार — प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड	1
2	ग्रामीण विकासात गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचे महत्त्व — प्रा. डॉ. ममता राममिलन साहू	13
3	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार — प्रा.प्रवीण कारभारी शिंदे	18
4	महात्मा गांधींचे अस्पृश्योद्धार संबंधी विचार व कार्य — डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे	26
5	गांधी प्रणीत रामराज्य — सहा.प्रा. डी. डी. ठाकरे	34
6	महात्मा गांधीजीच्या आर्थिक विचाराची यथार्थता — प्रा.डॉ.नागोराव के.सोरे	45
7	ग्रामीण भारत सुधारण्यासाठीचे महात्मा गांधीजींचे विचार — प्रा. डॉ. छाया शशिपाल शिंदे	55
8	महात्मा गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसा यासंबंधीचे विचार — श्री. तनपुरे संभाजी शामराव	66
9	गांधीजींच्या विचारातून सत्य व सत्याग्रह — डॉ. उल्हास रामजी राठोड	74
10	गांधीच्या दृस्टीकोनातून आर्थिक विकासाचे उद्देष — प्रा.डॉ.राजेश एम. बन्सोड	80
11	महात्मा गांधीजींच्या धर्मपत्नी — कस्तुरबा गांधी व त्यांचे कार्य — प्रा. ज्ञानेश्वर दा. वारंगे	84
12	सत्य, अहिंसा आणि महात्मा गांधी — सहा. प्राध्यापक पवन दयानंद महंत	90
13	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार—एक विश्लेषण — प्रा.डॉ.विठ्ठल निलकंठ ठावरी	99
14	ग्रामीण विकासात गांधीजीच्या विचारांची प्रासंगिकता — डॉ. दिपाली श्रीराम घोगरे	108
15	महात्मा गांधीजींची रामराज्याची संकल्पना — अमोल भाऊराव बंड	111
16	भारतीय संविधानातील उद्देशपत्रिकेचा अर्थ — प्रा. डॉ. जे. टी. कांबळे	116
17	गांधींचे राजकीय विचार — डॉ विजय कृष्णराव काळे	120
18	जागतिक शांतता आणि महात्मा गांधी — प्रा.एस.बी.चव्हाणके	132
19	म. गांधीचे ग्रामविकास अर्थव्यवस्थेसंबंधीचे आर्थिक विचार : एक विश्लेषण — प्रा. डॉ. पी. डी. हुडेकर	140
20	महात्मा गांधींचे स्त्री सुधारणा विषयक विचार — प्रा. क्षीरसागर संदिप शिवाजी	147
21	'महात्मा गांधींच्या सामाजिक विचारांची प्रासंगिकता' — प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	153
22	महात्मा गांधींच्या सामाजिक विचारांचे ऐतिहासिक महत्त्व — प्रा.डॉ. विलास फरकाडे	162
23	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास — प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षिरसागर	168
24	महात्मा गांधीजीच्या सत्याग्रह विचाराचे तत्वज्ञान — प्रा. एस.एस. तायडे	174
25	गाँधी का आर्थिक चिन्तन और भारतीय अर्थव्यवस्था — समीर कुमार गुप्ता	178
26	बाजारवाद से नही बल्कि गांधी के विचारों से बदलेगी दुनियाँ। — डॉ. अनुपकुमार सिंह	184

गांधींचे राजकीय विचार

Dr.Vijay Krushnarao Kale
Narayanrao Kale Smruti Model College,Karanja (Gh) Dist.Wardha-442203 Mob.No.-9421820831
Mail – kalevijay1966@gmail.com

गांधीवाद ही केवळ विचारसरणी नसून ती एक जिवन पद्धती आहे.ज्यांनी ती अंगिकारली त्यांनाच जीवनाचे खरे दर्शन घडले.मानवाला जर सुखी व्हायचे असेल तर गांधी विचाराशिवाय दुसरा पर्याय नाही. गांधी विचाराच्या प्रभावात येऊन देश विदेशातील अनेकांनी आपले जिवन संमृद्ध केलीत. अर्थात त्यांचे हे विचार मुळ नव्हते तर इतरांचे शास्वत स्वरूपातील विचार गांधींनी प्रयोगात आणले.त्या अर्थाने गांधीविचार हे कृतीशील बनले.त्यामुळेच महात्मा गांधी २० व्या शतकातील सर्वात प्रभावी व्यक्तीच्या सर्वेक्षण यादीमध्ये अग्रणी ठरले.एका माथेफिरूणे ३० जानवरी १९४८ ला सायंकाळी प्रार्थनेला जात असतांना तीन गोळ्या घालून गांधीजींची हत्या केली.एक व्यक्ती म्हणून गांधी संपलेत पण विचार मात्र जिंवत आहेत. येणाऱ्या प्रत्येक पीढीस उपयुक्त ठरणारे आहेत. प्रस्तुत अध्ययन गांधी विचारांची प्रासंगिकता दर्शवते.हे अध्ययन खालील गृहितकावर आधारित आहे.

१. गांधीचे राजकीय तत्वज्ञान त्यांच्या धार्मिक आणि नैतिक विचारावर आधारले आहे. पण धर्माचा अर्थ म्हणजे विशिष्ट संप्रदाय नव्हे. तर धर्माचा व्यापक अर्थाने विचार केल्या गेला.

२. गांधीनी सत्य आणि अहिंसेचे शास्वत स्वरूप प्रयोगात आणले.

३. जिवणाचा उद्देश आत्मप्रचीती हा आहे. त्याशिवाय संपूर्ण मानवतेशी तादात्मता निर्माण होत नाही.

Synthesis, Characterization and Biological Screening of Ti(III), Cr(III), Fe(III) and UO_2(VI) Mononuclear Complexes of Hydrazone Schiff Base Ligand Containing *NON* Moiety

B. D. Ridhorkar[1], A. A. Ramteke[2], Y. K. Vyawahare[3] and A. R. Yaul[4 a)]

[1]*Department of Chemistry, Hutatma Rashtriya Arts & Science College, Ashti, Dist. Wardha, (MS), India*
[2]*Department of Chemistry, Devchand College, Arjunnagar, Kolhapur, (MS), India*
[3]*Department of Chemistry, Mahatma Phule Arts & Science College, Patur, Dist. Akola, (MS), India*
[4]*Department of Chemistry, Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.), Dist. Wardha, (MS), India*
[a)]Corresponding author: amityaul1983@gmail.com

Abstract. New potentially tridentate hydrazone Schiff base ligand (H_2L) was prepared by the condensation of 2,4-dihydroxybenzophenone with furoylhydrazide. Reaction of this ligand with titanium trichloride, chromium chloride hexahydrate, anhydrous ferric chloride, uranyl nitrate hexahydrate gave mononuclear metal complexes. The ligand and its complexes have been characterized by a variety of physico-chemical techniques. An octahedral geometry has been proposed for all the complexes. The ligand acts as a tridentate molecule coordinating through deprotonated phenolic/enolic oxygen atoms and azomethine nitrogen atom. Thermogravimetric analyses confirm coordination of water/methanol molecule in complexes. The antibacterial and antifungal activities of ligand (H_2L) and its complexes have been studied against various bacteria and fungi using the disc diffusion technique. All complexes exhibit good biological activity as compared to free ligand.

1. INTRODUCTION

In the past two decades, immense interest has been paid to design and synthesis of hydrazone ligands and their metal complexes due to presence of several coordination sites [1, 2]. The hydrazone ligands containing heterocyclic rings have valuable contribution in the coordination chemistry due to their diversity and structural variability. *o*-hydroxyacetophenone/benzophenone is a diverse building block because of its unique chemical structure, allowing for ring and phenolic group substitution as well as derivatization of the acetyl group. Coordination chemistry of hydrazone metal complexes has gained a special attraction due to their biological activity. Their anti-inflammatory, analgesic [3, 4], antibacterial [5, 6] and antitumor [7] activities are also reported in the literature. Moreover, deprotonation of the –NH group results in the formation of tautomeric anionic species having new coordination properties. In view of the above and the significant role played by the hydrazone metal complexes in biological systems and in various other fields, we have synthesized and characterized Ti(III), Cr(III), Fe(III) and UO_2(VI) complexes with 2,4-dihydroxybezophenone-2-furoyl hydrazone (H_2L) and studied their antimicrobial properties.

2. EXPERIMENTAL WORK

2.1. Materials and Physical Measurements

All the chemicals were obtained from the commercial sources and used without further purification. Carbon, hydrogen and nitrogen contents were determined on a Carlo Erba 1108 elemental analyzer. The IR spectra were recorded as KBr pellets using a Shimadzu 8201 spectrophotometer in the range 400–4000 cm^{-1}. ^{1}H–NMR spectrum

National Conference on Physics and Chemistry of Materials
AIP Conf. Proc. 2369, 020029-1–020029-6; https://doi.org/10.1063/5.0061306
Published by AIP Publishing. 978-0-7354-4121-7/$30.00

AIP Conference Proceedings

Synthesis, characterization and biological screening of Ti(III), Cr(III), Fe(III) and UO_2(VI) mononuclear complexes of hydrazone Schiff base ligand containing *NON* moiety

Cite as: AIP Conference Proceedings **2369**, 020029 (2021); https://doi.org/10.1063/5.0061306
Published Online: 13 September 2021

B. D. Ridhorkar, A. A. Ramteke, Y. K. Vyawahare, A. R. Yaul, et al.

View Online Export Citation

Challenge us.
What are your needs for periodic signal detection?
Watch

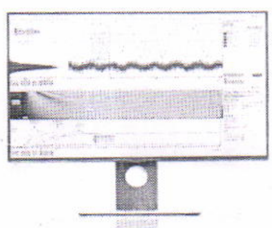

Zurich Instruments

AIP Publishing

© 2021 Author(s).

Study of Antibacterial Activity of Ecofriendly Synthesized Magnesium Oxide Nanomaterials using Plant Extracts of Parthenium Hysterophorus

A. A. Ramteke[1 a)], A. R. Yaul[2] and Y. K. Vyawahare[3]

[1]*Department of Chemistry, Devchand College, Arjunnagar 591237, Dist. Kolhapur, (MS), India*
[2]*Department of Chemistry, Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.), Dist. Wardha, (MS), India*
[3]*Department of Chemistry, Mahatma Phule Arts & Science College, Patur, Dist. Akola, (MS), India*
[a)]Corresponding author: dravinash03@gmail.com

Abstract. In the present investigation, we have carried out an eco-friendly synthesis of magnesium oxide nano materials (MgONM) by using a plant extract of *Parthenium hysterophorus*. These synthesized nanomaterials are characterized by using scanning electron microscopy, X–ray diffraction, EDS and UV–visible spectroscopy. On the basis of characterization results, we have to confirmed that the formation of MgONM. The synthesized MgONM gives the interesting results of antibacterial activity against pathogenic bacteria of gram positive (*S. aureus.*) and gram-negative strains (*E. coli, P. aeruginosa*) using well diffusion method.

1. INTRODUCTION

Nanomaterials are defined as a set of substances where at least one dimension of materials is less than approximately 100 nanometers. A nanometer is one millionth of a millimeter i.e. 100,000 times smaller than the diameter of a human hair. Nanoscience and nanotechnology are the new era of science and its growing positively in the recent few past years as an interdisciplinary science. Nanomaterials are of interest because at this scale unique optical, magnetic, electrical, and other properties emerge. The nanotechnology has merged in many branches of science such as engineering, biology, chemistry, medicine, physics, pharmacy, textile sizing, polymer, agriculture, biochemistry and so on. In the recent years, Nanoscience provides the tools and considerable attention for the investigation of biological synthesis. So, much nonmaterial is needed to be synthesis by physical, mechanical, chemical and biological process [1]. Hence, the metal nanoparticles produced by nanotechnology have received global attention due to their extensive applications in the biomedical and physiochemical fields. Out of these different methods [2, 3] more routinely used chemical methods. Our key purpose is to highlight on the biological synthesis of nano materials, because of its easiness and rapid synthesis of eco friendly approach. Sums of natural resources like plants, fungi, yeast, bacteria, etc. were used. Making use of plants extract for synthesis of nanomaterials has drawn more interest of workers because it provides single step biosynthesis process; furthermore, natural capping agents are readily supplied by the plants. The biological method [4] of nanomaterials synthesis has been suggested as possible ecofriendly alternatives to chemical and physical methods.

Hence, the researchers are interested in easiest methods such as biological synthesis of nanomaterials using plant extract or part of plants can prove advantageous over other processes. Most of these methods are extremely expensive and also involve the use of toxic and hazardous chemicals which may pose latent environmental and biological risks. Hence, there is need to develop and improve high yielding, low-cost, non-toxic and environmentally benign procedure [5]. Therefore, the biological approach for the synthesis of nanomaterials becomes imperative [6]. These synthesized nanomaterials by using the green approaches having a lot of applications [7] in the field of medical as well as pharmaceuticals. Therefore, there is a need to develop ecofriendly processes for nanoparticles synthesis without using toxic chemicals. The biogenic synthesis of nanomaterials using plant extracts is very rapid and cost effective [8].

National Conference on Physics and Chemistry of Materials
AIP Conf. Proc. 2369, 020028-1–020028-4; https://doi.org/10.1063/5.0061041
Published by AIP Publishing. 978-0-7354-4121-7/$30.00

AIP Conference Proceedings

Study of antibacterial activity of ecofriendly synthesized magnesium oxide nanomaterials using plant extracts of Parthenium hysterophorus

Cite as: AIP Conference Proceedings **2369**, 020028 (2021); https://doi.org/10.1063/5.0061041
Published Online: 13 September 2021

A. A. Ramteke, A. R. Yaul, and Y. K. Vyawahare

View Online
Export Citation

Challenge us.
What are your needs for periodic signal detection?
Watch

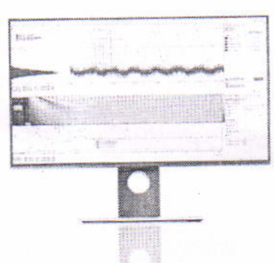

Zurich Instruments

AIP Publishing

© 2021 Author(s).

Microwave-Assisted Synthesis, Spectroscopic Properties, Thermal Behaviour and Antimicrobial Activity of Unsymmetrical Schiff Base Complexes of Ti(III), Cr(III), MoO_2(VI) and WO_2(VI)

S. R. Yaul[1], A. A. Ramteke[2], J. T. Makode[3], N. G. Salunkhe[4] and A. R. Yaul[5,a)]

[1]*Department of Chemistry, Shri Shivaji College, Akot, Dist. Akola, (MS), India*
[2]*Department of Chemistry, Devchand College Arjunnagar, Kolhapur, (MS), India*
[3]*Late Narayanrao Amrutrao Deshmukh College, Chandur Bazar, Dist. Amravati, (MS), India*
[4]*Department of Chemistry, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, (MS), India*
[5]*Department of Chemistry, Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Gh.), Dist. Wardha, (MS), India*
[a)]Corresponding author: amityaul1983@gmail.com

Abstract. Four unsymmetrical Schiff base metal complexes, [Ti(L)(Cl)(H_2O)], [Cr(L)(Cl)(H_2O)], [MoO_2(L)]H_2O and [WO_2(L)]H_2O (L = 4-hydroxy-3-(1-(2-(1-(2-hydroxy-5-methylphenyl)ethylideneamino)cyclohexylimino)ethyl)-6-methyl-2*H*-pyran-2-one) have been synthesized and characterized by their elemental analyses, magnetic susceptibility, thermogravimetric analysis, molar conductance, infrared (IR) and electronic spectral measurements. The purity of the ligand and its metal complexes are confirmed by microanalysis, while the unsymmetrical nature of the ligand was confirmed on the basis of ^{1}H-NMR & ^{13}C-NMR spectroscopy. Comparison of the IR spectra of the Schiff base ligand and its metal complexes confirm that the Schiff base behaves as tetradentate and coordinated via N_2O_2 chromophore. The ligand and its metal complexes were screened for antimicrobial activities against *E. coli* MTCC 443, *P. aeruginosa* MTCC 424 and *S. aureus* MTCC 96 and fungal strains, *C. albicans* MTCC 227 and *A. niger* MTCC 282. The activity data show that the complexes are more potent antimicrobials than the parent ligand.

1. INTRODUCTION

Transition metal complexes derived from unsymmetrical Schiff bases have drawn wide attention in the area of metallo-organic and coordination chemistry due to their synthetic accessibility, fascinating structural features and diverse range of applications in various chemical and biological areas such as organic synthesis, catalyst, drug design and models for active sites of metalloenzymes [1–2], optoelectronic devices [3], sensors [4], antibacterial and antifungal agents [5]. In spite of many literature reports about the Schiff base complexes and their application in chemistry and biochemistry fields, to the best of our knowledge, there are very few reports on the synthesis, spectroscopic, thermal and biological properties of Ti(III), Cr(III), MoO_2(VI) and WO_2(VI) Schiff base complexes.

The objective of the described work was aim to synthesize Ti(III), Cr(III), MoO_2(VI) and WO_2(VI) complexes with unsymmetrical Schiff base ligand, 4-hydroxy-3-(1-(2-(1-(2-hydroxy-5-methylphenyl)ethylideneamino)-cyclohexylimino)ethyl)-6-methyl-2H-pyran-2-one and to examine their physical properties involving spectral behaviors, thermal stability and antimicrobial activity.

National Conference on Physics and Chemistry of Materials
AIP Conf. Proc. 2369, 020032-1–020032-7; https://doi.org/10.1063/5.0061307
Published by AIP Publishing. 978-0-7354-4121-7/$30.00

AIP Conference Proceedings

Microwave-assisted synthesis, spectroscopic properties, thermal behaviour and antimicrobial activity of unsymmetrical Schiff base complexes of Ti(III), Cr(III), MoO_2(VI) and WO_2(VI)

Cite as: AIP Conference Proceedings **2369**, 020032 (2021); https://doi.org/10.1063/5.0061307
Published Online: 13 September 2021

S. R. Yaul, A. A. Ramteke, J. T. Makode, N. G. Salunkhe, A. R. Yaul, et al.

View Online
Export Citation

Challenge us.
What are your needs for periodic signal detection?
Watch

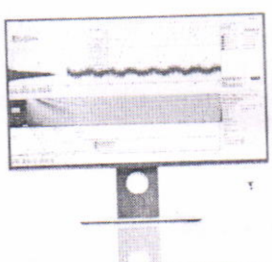

Zurich Instruments

© 2021 Author(s).

AIP Publishing

डॉ. संदीप बी. काळे

एम. ए., सेट, पीएच.डी. (राज्यशास्त्र)
सहाय्यक प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
यशवंत महाविद्यालय, सेलू, जि. वर्धा

- डिप्लोमा इन कॉम्प्युटर सायन्स अॅन्ड इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी
- मानवी हक्क प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
- पदवी वर्ग १२ व पदव्युत्तर ३ वर्षे अध्यापन कार्याचा अनुभव
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय जर्नल्समध्ये एकूण ४० पेक्षा जास्त शोधनिबंध प्रकाशित
- राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय : चर्चासत्रे, परिषदा व कार्यशाळेमध्ये १०० पेक्षा जास्त शोधनिबंधाचे सादरणीकरण
- ५० पेक्षा जास्त ऑनलाईन अभ्यासक्रम व कार्यशाळांमध्ये सहभाग
- ७० पेक्षा जास्त ऑनलाईन परिषदा व चर्चासत्रांमध्ये सहभाग
- देशोन्नती, मातृभूमी, हिंदुस्थान, प्रतापगडचे वारे इत्यादी वर्तमानपत्रांमध्ये १०० पेक्षा जास्त लेख प्रकाशित
- शिवबा फ्रेन्डस क्लब नकाशी जि. अकोला द्वारा शिवबा प्रेरणा पुरस्कार प्राप्त
- स्वामी विवेकानंदाच्या दृष्टीतील युवक या विषयावरील शोधनिबंधास राज्यस्तरीय साहित्यरत्न पुरस्कार प्राप्त
- मानवी हक्क व माहितीचा अधिकार या सदंर्भ ग्रंथास राज्यस्तरिय आनंदी साहित्य पुरस्कार प्राप्त
- डॉ. भा. ल. भोळे विचारमंच नागपूर द्वारा आयोजित राज्यस्तरीय शोधनिबंध स्पर्धेत भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने या शोधनिबंधास प्रथम क्रमांक प्राप्त
- शिक्षण व मानवी हक्क, भारत-पाक संबंध, महिला सबलीकरण या विषयावरील राष्ट्रीय परिषदांचे यशस्वी आयोजन
- सामाजिक व राजकीय ज्वलंत विषयावर १०० पेक्षा जास्त व्याख्याने सादर
- मानवी हक्क आणि माहितीचा अधिकार, राजकीय सिध्दांत, पाश्चात्य राजकीय विचार, भारतीय शासन आणि राजकारण, राज्यांचे शासन आणि राजकारण या विषयावरील पुस्तके प्रकाशित
- एकूण ३ शोधपत्रिका आणि ३ संपादित ग्रंथाचे संपादन
- कार्यकारिणी सदस्य : महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषद (२०१६ ते १९, २०१९ ते २०२२)
- कार्यकारिणी सद्स्य : राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद, नागपूर (विदर्भ प्रांत) (२०१७ ते २०२२)
- कार्यकारिणी सदस्य : डॉ. भा. ल. भोळे विचारमंच, नागपूर
- सचिव : माजी विद्यार्थी संघ, सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला
- लाईफ मेंबर, इंडियन असोसिएशन फॉर वुमेन्स स्टडीज, दिल्ली
- अध्यक्ष, इंडियन रिसर्च अॅन्ड एज्युकेशनल फाऊंडेशन, वर्धा

Aadhar Publications
New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal, VMV Road, Amravati - 444604.
Email - aadharpublication@gmail.com. M.: 9595560278
ISBN : 978-93-91305-34-5

गांधीवादी विचार

(राजकीय परिप्रेक्ष्य)

संपादक

डॉ. संदीप बी. काळे

१३	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार डॉ. महेन्द्र गावंडे	८२
१४	महात्मा गांधीची सर्वोदय संकल्पना संजय दिनकर मोरे / डॉ. आर. के. काळे	९०
१५	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार प्रा. अभिन संपत पोटे /प्रा.प्रविण रमेश कुलथे	९४
१६	मूलोद्योगी शिक्षण योजना : एक ऐतिहासिक अध्ययन प्रा. डॉ . वंदना तागडे	१००
१७	महात्मा गांधीच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. डॉ.रुपराव उकंडराव गायकवाड	१०५
१८	म. गांधीजींच्या स्वयंपूर्ण ग्रामराज्यासंबंधी विचारांची प्रासंगीकता (विशेष संदर्भ — कोविड १९महामारी चा काळ) डॉ. ममता विजयराव पाथ्रीकर	१११
१९	गांधीवाद : एक आदर्श प्रारूप डॉ . गणेश गिरी	११८
२०	सत्याग्रही म. गांधी व भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ डॉ. मिलिंद रा. थोरात	१२३
२१	महात्मा गांधी के राजनीतिक विचार डॉ. किशोर बी. वासनिक	१३०
२२	गांधीजींचे स्वच्छता व ग्रामीन आरोग्यविषयक विचार प्रा.डॉ.राखी श्रीराम तुरस्कर	१३७
२३	महात्मागांधींचे सत्याग्रहासंबंधीचे विचार प्रा. डॉ . अरुण मुकुंदराव शेळके	१४३
२४	महात्मा गांधी : सत्य — अहिंसेचे महान पुजारी डॉ. नारायन एम. वघाळे	१५०
२५	गांधीचे राजकिय विचार प्रा. डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम	१५६

२६	महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह निरजकुमार दे अंभोरे	१६१
२७	महात्मा गांधींचे अर्थकारणावरील विचार प्रा.संजय सी.गिन्हेपुंजे	१६७
२८	महात्मा गांधीजी व भारतातील शिक्षण प्रा.डॉ.युवराज शामरावजी माहुरे	१७५
२९	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण डॉ. सुनिल केदार	१८२
३०	म. गांधीजींच्या सत्य व अहिंसे संबंधी विचारांची आवश्यकता प्रा. डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले	१८९
३१	महात्मा गांधी और विश्वशांति डॉ. रंजना अरविंद शृंगारपूरे	१९५
३२	महात्मा गांधी यांचे खादी ग्रामोद्योगाबद्दल विचार प्रा. डॉ . श्रीपाद गजाननराव तळणीकर	२००
३३	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे सामाजिक विचार प्रा. विजय डी. वाकोडे	२१०
३४	महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार डॉ. गजानन रा. सोमकूंवर	२१५
३५	महात्मा गांधीप्रणित नई तालीम प्रा.सुजाता बळवंत शिरोडे	२२१
३६	समकालीन समस्यावर गांधी विचारांची आवश्यकता डॉ . मारोती तुकाराम घंटेवाड	२२८
३७	महात्मा गांधी यांचे राजकीय तत्वज्ञान डॉ. अरूण एस. पेंटावार	२३४
३८	गॉधीजी का ग्राम स्वराज्य और वैश्वीकरण विवेक सिंह	२४३
३९	जागतीकीकरणाच्या काळात महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. विकास. ब. आडे	२४९

महात्मा गांधीचे आर्थिक वि[illegible]र

डॉ. महेन्द्र गावंडे
अर्थशास्त्र विभाग नारायणराव काळे स्मृति मॉडेल कॉलेज,
कारंजा(घा.),जि.वर्धा. पिन कोड नं. ४४२२०३

गांधीच्या विचाराची जडण घडण–

महात्मा गांधीचा कार्यकाल (२ ऑक्टोंबर १८६९–३० जानेवारी १९४८) महात्मा गांधींनी इंग्लंडमध्ये बॅरिस्टरची पदवी प्राप्त केल्यानंतर त्यांनी भारतात वकिलीच्या व्यवसायाला सुरूवात केली. व्यवसायाच्या निमित्य ते दक्षिण आफ्रिकेत नेहमी जात असे. तेथील भारतीय लोकांच्या स्थितीमध्ये परिवर्तन करण्याकरिता त्यांनी तेथे सत्याग्रहाचा व सामुहिक जीवनाचा प्रयोग करायना सुरूवात केली. त्याला चांगला प्रतिसादही मिळाला. या अस्त्रांना जीवन मूल्याची जोड लावून त्यांनी सत्याग्रह, शांततामय असहकार, अहिंसात्मक विरोध या संकल्पना लोकांमध्ये रूजवविण्याचा प्रयत्न केला.

महात्मा गांधीच्या जीवनावर आणि जीवनविषयक तत्वज्ञानावर अनेक विचारांचा प्रभाव असला तरी त्यामध्ये मुख्यत: चार घटकांचा विशेष प्रभाव दिसून येतो यामध्ये धार्मिक ग्रंथ, नितीशास्त्र, सुधारणावादी आंदोलने व लोकांची सामाजिक आर्थिक स्थिती. गीता, उपनिषदे, रामायण, महाभारत जैन व बौध्द धर्माचे तत्वज्ञान, बाईबल, संत कबिर, मीराबाई, गुरूनांनक, यांच्या विचार इत्यादीनी ते प्रभावित होते. राजकीय क्षेत्रात ते आपले गुरू गोपाळ कृष्ण गोखले यांना मानत. त्यांच्या लेखनाचा विचार केला तर त्यांच्यावर चीनी विचारक लाओ त्से व कन्फ्युशिस तसेच लियो टॉलस्टॉय, हेनरी डेविड थोरो, जॉन रस्किन, सॉक्रटीस इत्यादी पश्चिमात्य विचारवंतांच्या विचाराचाही प्रभाव होता. त्याचबरोबर राम, कृष्ण आणि विवेकानंद यांच्या विचारांचा प्रभाव गांधीवर दिसून येतो. तसेच असह्य सामाजिक आर्थिक स्थिती यासर्व विचार स्थितीतुन गांधी विचार निर्माण झालेले आपल्याला दिसून येते.

गांधीजी हे अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते किंवा त्यांनी अर्थशास्त्राच्या स्वतंत्र अशा कोणत्याही ग्रंथाचे लिखान केले नाही. पण त्यांनी धर्म, राजकारण किंवा एकूण जीवनाचे जे तत्वज्ञान मांडले, त्यातच त्यांचे आर्थिक विचार विखुरलेले आढळतात. त्यांना एकत्रित करण्याचे काम त्यांच्या अनेक अनुयायांनी केले. गांधीजीच्या दृष्टीने अर्थशास्त्र हे वेगळे नसून जीवनाच्या

क्रमबध्दतेचां व तत्वज्ञानाचा एक भाग आहे. अर्थशास्त्र हे नीतीशास्त्राला धरून अस[illegible] .असे त्यांना नेहमी वाटे. पाश्चिमात्य प्रणालीतील भौतिकवादाचा अतिरेक त्यांना मान्यच नव्हता. ते म्हणत व्यवहारिक शास्त्राला. नैतिक मूल्यांची जोड दिल्याशिवाय व्यक्तींचे व राष्ट्रांचे कल्याण होवूच शकत नाही. म्हणजेच त्यांचे विचार काल गरजेनुसार व मानवतावादी दृष्टीने प्रेरित असेच होते. त्यामुळे त्यांच्या विचारात सतत परिवर्तने झाल्याचे दिसून येतात.

गांधीजीचें आर्थिक विचार–

गांधीजींनी आर्थिक बाजूला जीवनविषयक तत्वज्ञानाचा एक भाग मानल्यामुळे त्यांच्या विचारात मानवतावादाला विशेष स्थान असल्याचे आढळते.अतिरेकी भौतिकवादाला गांधीजींचा विरोध होता. मानवी संबंधामध्ये मुद्रा, स्पर्धा यांना फार महत्व देणे त्यांनामुळीच मान्य नव्हते. व्यक्ती–व्यक्तीमधील संबंधात मुद्रेला महत्व हे सामाजिक व्ययाचे मुळ कारण आहे. त्यापेक्षा हे संबंध प्रेम, सहकार्य, सत्य, विश्वास यांच्यावर आधारित असल्यास, आर्थिक व्यावहारांचा आधार नैतिक राहील व त्यामुळे भौतिकवादाला आळा बसून एक आदर्श व्यवस्था निर्माण होईल असा त्यांचा विश्वास होता.

त्यांच्या आर्थिक विचारात मानव कल्याण, आवश्यकता आणि उपभोगावर विचार, श्रमाकडे सामाजिक व्रत म्हणून बघण्याचा भाव, त्यांची श्रम. कल्याण दृष्टी, उधोग व यांत्रिकीकरण यावर मंथन, लोकसंख्या आणि विकासावर विचार, स्वदेशीचे महत्व, विकेन्द्रीकरणाला विशेष स्थान व त्याची कारणमिमांसा, जीवन–दर्शनात आर्थिक मूल्याला महत्व, कृषि व ग्रामीण विकासाकडे लक्ष, विश्वस्ताची संकल्पना, सामाजिक–आर्थिक समस्यांचे निराकरण करण्यात चरख्याचे महत्व, शांति व विकास यावर भर दिसून येते.

गांधीजीचे आर्थिक विचार जॉन रस्किन च्या "Unto This Last" १८६० मध्ये प्रकाशित झालेल्या ग्रंथातील विचाराने जास्त प्रभावित असलेले दिसून येते. यामध्ये विशेषत: दोन गोष्टीला महत्व देण्यात आले ते म्हणजे

१. एका व्यक्तिच्या हीतातच सर्व व्यक्तिीचे हीत समविष्ट असते,

२. वकिल व नाव्ही यांच्या कामाची किंमत सारखीच मानण्याची दृष्टी दिसून येते.

• **अहिंसा–** गांधीजी च्यामते, इतर कोणत्याही क्षेत्राप्रमाणे आर्थिक बाबतीतही अहिंसक व सत्याला धरून असणाऱ्या साधनांमुळे जे बदल घडून येतील ते टिकाऊ स्वरूपाचे असतील. अर्थव्यवस्थेतील मुबलक साधनांचा अधिक वापर करणे योग्य आहे, कारण हिंसा व शोषण कमी राहून शास्वत उद्दिष्टे गाठली जातील.

• **श्रमप्रधान स्वयंपूर्ण ग्राम–** ते श्रमप्रधान स्वयंपूर्ण खेडयांना महत्व देत होते, शहरीकरण व यांत्रिकीकरणाला त्यांचा विरोध असल्याचा दिसून येतो.

• **यंत्रे व तांत्रिक प्रगती बाबत विचार–** वैचारिक विकासाच्या अवस्थेत पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या भौतिकतेवरील असलेला भर, यांत्रिकीकरणाला त्यांनी नाकारले होते. ही त्यांची पूर्णत:हा नकारात्मकता १९१९ पर्यंत दिसून येते असली तरी १९१९ ते १९३४ या काळात ते मर्यादीत यांत्रिकीकरणाच्या बाजुने सकारात्मक झाले व १९३४ नंतर व्यवहारीक विचार करून त्यांनी यांत्रिकीकरण स्विकार केले.

• **आवश्यक औद्योगिकरण व यांत्रिकीकरण–** गांधीजींनी आवश्यक औद्योगिकरण व यांत्रिकीकरणच मान्य केले होते. यंत्राचा विवेकपूर्ण वापर करावा, माणसाला मदत करणारी यंत्रे त्यांनी स्विकारली पण यंत्रानी माणसाला प्रस्थापित करावे याला त्यांचा विरोध होता. यंत्रांमुळे माणसाच्या सुखात भर पडावी पण बेकारीत वाढ होता कामा नये. कोणते ही यांत्रिकीकरण हे मानवी विकासाला सहायक असले पाहिजे, ते त्याला निर्थक ठरविणारे नसावे असे गांधीजींना वाटे. गांधीजींचा यंत्राना सरसकट विरोध नव्हाताच कारण मनुष्याचे शरीर हे सुध्दा एक यंत्रच आहे, त्यांनी पुरस्कारलेला चरखासुध्दा यंत्रच आहे, याची त्यांना जाणीव होती. यंत्रामुळे श्रमाची बचत होत असेल तर त्यात वाईट काहीच नाही. परंतू थोड्या लोकांच्या श्रमात बचत होऊन सुखात भर पडणे व लाखोंना बेरोजगार करून उपासमारीची वेळ आणणे हे समर्थनीय कसे ठरेल? म्हणून ते म्हणत "श्रमाची बचत करणाऱ्या यंत्राचे जे वेड आहे त्याला माझा विरोध आहे. श्रम व वेळ वाचावा असे मलाही वाटते. पण मुठभर लोकांसाठी नव्हे तर संपूर्ण मानवासाठी!" म्हणजेच यंत्रे बेरोजगारी निर्माण करणारी असेल तर त्यांना टाळले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते.

• **युध्दे व हिंसा–** गांधीजींची अशी श्रध्दा होती की, युध्दे व हिंसा यांचे मूळ मनुष्याच्या जीवनातील ताण व निराशेत आहे व या निराशेची जननी म्हणजे यांत्रिक संस्कृती. जीवनाची उदात्त उद्दिष्टे मागे पडून भौतिक

सुखाची लालसा मानवावर स्वार होते व यातुनच षडरिपूची निर्मिती होवून त्यानुसार कार्य करतो व नितीमुल्य गमावलेला मानव समाज निर्माण होते. म्हणूनच ते यंत्रीकीकरणाच्या विरोधी असल्याचे दिसून येते.

• **श्रमप्रधान अर्थव्यवस्था–** मूलभूत व अवजड उद्योगांच्या बाबत यंत्राचा वापर त्यांना मान्य होता, असे उद्योग शासनाच्या मालकीचे असायला हवे, की त्यामुळे समाजाचे शोषण होणार नाही इतर क्षेत्रांमध्ये लघुउत्पादनाला प्रोत्साहन द्यावे. कारण देशात लोकसंख्या जास्त असल्यांमुळे यातुन आधार संरचनेचा विकास होवून विकेंद्रीत श्रमप्रधान अर्थव्यवस्थेची निर्मिती होईल.

• **अर्थव्यवस्थेतील संसाधनाचा वापर–** गांधीजींचा आर्थिक संसाधनाकडे पाहाण्याचा दृष्टीकोण वेगळा होता. उपलब्ध साधने मुबलक असल्यास त्यांच्या वापरावर ते भर देत असे व या धोरणाला ते 'सागरअर्थनीती' म्हणत, व हेच तत्व स्वयंपूर्णता व ग्रामविकासाला योग्य आहे. तर जी साधने मर्यादित आहेत त्यांचा वापर जास्त करण्याच्या धोरणाला ते 'तलावअर्थनीती' म्हणत, तलावअर्थनीती चा वापर केला तर हिंसा व अशांती निर्माण होते. लोखंडाचा वापर कमी व लाकडाचा वापर जास्त व्हावा असे त्यांचे मत होते. तसेच कोळसा, पेट्रोल, इंधन कमी व मर्यादीत असल्यामुळे ते वापरण्या ऐवजी पशुशक्तीचा वापर जास्त व्हावा. कापड गिरण्या तलाव अर्थनीतीमध्ये येतात, तर चरख्याचा वापर सागरी अर्थनीतीमध्ये येतो. कारण यातुनच शाश्वत विकास शक्य आहे.

• **विकेंद्रीकरण–** गांधीजींनी वस्तुंचे उत्पादन लघु प्रमाणावर अनेक ठिकाणी घेण्यावर भर दिला. कारण उत्पादनाच्या केंद्रीकरणातुन शहरांची अफाट वाढ, प्रदुषण, मक्तेदारी, शोषण, हिंसा अशी संकटे निर्माण होतात. उत्पादनाच्या विकेंद्रीकरणामुळे करोडो लोकांना रोजगार उपलब्ध होईल, व केंद्रीकरणाच्या शोषणापासून त्यांची सुटका होईल. केंद्रीकृत उत्पादन पध्दतीमध्ये वितरण व्यवस्थेवर फार खर्च करावा लागतो, विकेंद्रीकरणात हा खर्च येत नाही कारण उत्पादक व उपभोक्ते यांचा जवळचा सबंध असतो. तसेच मोठ्या उत्पादनाशी निगडीत प्रदुषण, गलिच्छ वस्त्यांची वाढ, आरोग्यास अपायकारक वातावरण, औद्योगिक संर्घष, अपघात, नैतिक मूल्याचा ऱ्हास इत्यादी टाळले जातात व सुदृढ समाजाची निर्मीती होते.

• **आर्थिक व्यवस्थेचे विभाजन–** गांधीजींच्यामते आर्थिक व्यवस्थेचे विभाजन स्वयंपूर्ण अशा छोट्या घटकांमध्ये करावे म्हणजे मानवी गरजा

भारतातील आर्थिक विचारवंत

Economic Thinkers in India

संपादक
प्राचार्य, डॉ. सौ. पुष्पा सुभाष तायडे
प्रा. मोहन डी. सोनुरकर
प्रा. डॉ. महेंद्र जी. सहारे

 ISBN : 978-81-949503-7-0

समाजवाद, साम्यवाद आणी गांधीवादी अर्थविचार
(डॉ. जे. सी. कुमारप्पाच्या विचार लेखनीतून)

डॉ. महेंद्र गावंडे
प्राचार्य डॉ. संजय धनवटे
नारायणराव काळे स्मृति मॉडेल कॉलेज,
कारंजा (घा.), जि. वर्धा
इमेल : gawandemahendra9@gmail.com

सर्वच वाद हे एक प्रकारचे सर्वांच्या विकासाचा दृष्टीकोन डोळ्यासमोर ठेवून तयार झालेले संघटन दिसून येते. वरवर पाहता साम्यवाद हा गांधीवाद पेक्षा उद्दिष्टांच्या बाबतीत वेगळा वाटत नाही. परंतू जेव्हा आपण साधनांचा विचार करतो. तेव्हा साम्यवाद व गांधीवाद यामध्ये जमीन–आसमानचा फरक दिसून येतो. भौतिकदृष्ट्या जरी आपल्याला अंतर जानवत नसले तरी नैतिक व आध्यात्मिक दृष्ट्या आपण जेव्हा विचार करतो, तेव्हा दोन्ही वेगळे वाटतात. भौतिक व सामाजिक दृष्टीने दोन्ही एक जरी दिसत असले तरी नैतिक, आध्यात्मिक व आत्मीय दृष्टीने जेव्हा आपण विचार करतो. तेव्हा दोन्ही मध्ये फरक जाणवायला लागतो.

समाजवाद व साम्यवादामध्ये राष्ट्राला एक घटक मानले जाते. परंतु भारताचा व्यापार एक घटक नसून तो टाटा, बिरला, डालमीया असे कितीतरी व्यक्ती मिळून बनतो. जेव्हा आपण भारताच्या व्यापाराचा विचार करतो तेव्हा तो एक सारख्या वस्तूंचा विचार होणार नाही. कारण आपल्याला जी आवश्यकता आहे, ती व्यक्तीशी आहे. संपूर्ण भारताला एक घटक गृहित समजण्याशी नाही. कारण भारतामध्ये राहणाऱ्या व्यक्ती व्यतीरिक्त भारत नावाची अशी कोणतीही वस्तू नाही आणि अमेरिका, इंग्लंड तसेच इतर सर्वच देशात मानवच आहे. त्यामुळे आपला दृष्टीकोन हा विश्वव्यापी असायला पाहिजे असे गांधीजींचे मत होते. असा जेव्हा आपण विचार करतो तेव्हा आपल्याला समाजवाद, गांधीवाद यात फार मोठे अंतर दिसून येते. गांधीजीच्या मते, जेव्हा आपण इग्लंड मध्ये असतो, तेव्हा भारतीय असूनही आपण तेथील भोजन घेतले पाहिजे. त्या देशातील वस्तूंचा वापर केला पाहिजे कारण आपण स्वावलंबी विचाराचे समर्थक आहोत. तसेच भारतामध्ये असताना भारताच्या वस्तू वापरल्या पाहिजे. विदेशातून भोजन मागवून नाही खायचे असे त्यांचे मत होते. कारण त्यामुळे राजनैतीक सिमा तयार होतात व संघर्ष निर्माण होतो. विदेशी व्यापाराचा आधार हा नेहमीच हिंसा असतो. गांधीजीच्या मते आपण मानव आहे, फक्त आदर्शाचाच घटक नाही. त्यांचा दृष्टीकोन राष्ट्रीयतेचा नव्हता. समाजवाद व साम्यवाद हे त्यांच्या विचारापेक्षा वेगळे आहे. त्यांचा आदर्शवाद एका सिमेत बंदिस्त आहे. तसेच ते राष्ट्रवादाला महत्व देतात.

गांधीवादी दृष्टीकोन व्यक्ती विकास किंवा मानव विकास याला महत्व देणारा आहे, राष्ट्रवादाला नाही. त्यांच्या मते आपण भौतीकदृष्ट्या किती संपन्न आहे हे महत्त्वाचे नाही पण

गांधीवादी विचार

(राजकीय परिप्रेक्ष्य)

संपादक

डॉ. संदीप बी. काळे

गांधीवादी विचार

(राजकीय परिप्रेक्ष्य)

संपादक
डॉ. संदीप बी. काळे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
यशवंत महाविद्यालय, सेलू, जि. वर्धा

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

गांधीवादी विचार

(राजकीय परिप्रेक्ष्य)

■ डॉ. संदीप बी. काळे

■ प्रथम आवृत्ती : २ ऑक्टोंबर,२१

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : २००/-

ISBN-९७८-९३-९१३०५-३४-५

१३	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार डॉ. महेन्द्र गावंडे	८२
१४	महात्मा गांधीची सर्वोदय संकल्पना संजय दिनकर मोरे / डॉ. आर. के. काळे	९०
१५	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार प्रा. अभिन संपत पोटे / प्रा.प्रविण रमेश कुलथे	९४
१६	मूलोद्योगी शिक्षण योजना : एक ऐतिहासिक अध्ययन प्रा. डॉ . वंदना तागडे	१००
१७	महात्मा गांधीच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता प्रा. डॉ.रुपराव उकंडराव गायकवाड	१०५
१८	म. गाधीजींच्या स्वयंपूर्ण ग्रामराज्यासंबंधी विचारांची प्रासंगीकता (विशेष संदर्भ — कोविड १९महामारी चा काळ) डॉ. ममता विजयराव पाथ्रीकर	१११
१९	गांधीवाद : एक आदर्श प्रारूप डॉ . गणेश गिरी	११८
२०	सत्याग्रही म. गांधी व भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ डॉ. मिलिंद रा. थोरात	१२३
२१	महात्मा गांधी के राजनीतिक विचार डॉ. किशोर बी. वासनिक	१३०
२२	गांधीजींचे स्वच्छता व ग्रामीन आरोग्यविषयक विचार प्रा.डॉ.राखी श्रीराम तुरस्कर	१३७
२३	महात्मागांधींचे सत्याग्रहासंबंधीचे विचार प्रा. डॉ . अरुण मुकुंदराव शेळके	१४३
२४	महात्मा गांधी : सत्य — अहिंसेचे महान पुजारी डॉ. नारायन एम. वघाळे	१५०
२५	गांधीचे राजकिय विचार प्रा. डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम	१५६

मूलोद्योगी शिक्षण योजना : एक ऐतिहासिक अध्ययन

प्रा.डॉ. वंदना तागडे
इतिहास विभाग प्रमुख, स्व.ना. काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज कारंजा,जि.वर्धा

प्रस्तावना:-

महात्मा मोहनदास करमचंद गांधी हे केवळ भारतीय राजकारणातीलच नव्हे तर जगाच्या इतिहासातील एक गुढ आणि अगम्य असे नेतृत्व आहे. महात्मा गांधींनी सामाजिक,धार्मिक,आर्थिक, राजकीय आणि जीवनविषयक जे तत्त्वज्ञान मांडले ते अखिल मानव जातीसाठी अतिशय मौल्यवान आहे. महात्मा गांधींनी शिक्षणाच्या क्षेत्रात आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणणारी एक अभिनव योजना पुढे आणली, तिला 'मूलोद्योगी शिक्षण योजना' असे म्हटले जाते .'हरिजन' या साप्ताहिकातून 31 जुलै 1937 रोजी शिक्षणाकडे सरकारचे लक्ष्य वेधून घेण्यासाठी महात्मा गांधींनी असे मत व्यक्त केले की, " राष्ट्र म्हणून शिक्षणाच्या बाबतीत आपण फार मागासलेले आहोत. शिक्षणाचा कार्यक्रम जर पैशावर अवलंबून ठेवला तर थोड्या काळात लोकांना शिक्षण देणे अवघड होऊन बसेल. त्यासाठी मी असा ठराव मांडतो की, शिक्षण स्वावलंबी झाले पाहिजे, शिक्षणाने व्यक्तीच्या शरीर, मन व आत्म्याचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे. साक्षरता ही शिक्षणाची सुरुवात व शेवट नसून साक्षरता ही शिक्षणाच्या साधनापैकी एक साधन आहे व त्या आधारे स्त्री-पुरुषांना शिक्षित केले जाते. साक्षरता म्हणजे शिक्षण नव्हे, म्हणून मी शिक्षणाचा आरंभ अशा प्रकारची एखादी हस्तकला शिकवून करू इच्छितो जी मुलाला शिकतानाच उत्पादन करण्यास समर्थ करू शकेल. शाळेत निर्माण झालेल्या वस्तू खरेदी करण्याची जबाबदारी जर राज्याने घेतली तर प्रत्येक शाळा स्वावलंबी होईल." महात्मा गांधींच्या शिक्षण विषयक विचारांवर आधारित एक चिंतन बैठक वर्धा येथे घेण्यात आली. त्यामध्ये शिक्षणतज्ञ, राष्ट्रीय पुढारी, समाज सुधारक, शिक्षणमंत्री सहभागी झाले. चर्चेनंतर काही ठराव संमत करण्यात आले. ही परिषद वर्धा येथे भरली म्हणून तिला 'वर्धा शिक्षण परिषद' असेही म्हटले जाते.

विषय विवेचन:-

22 व 23 ऑक्टोंबर 1937 रोजी वर्धा येथे महात्मा गांधीच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या शिक्षण परिषदेत पुढील ठराव संमत करण्यात आले.

i) राष्ट्रीय स्तरावर प्रत्येकाला सात वर्षाचे सक्तीचे व मोफत शिक्षण पुरवावे.

ii) मातृभाषा हेच शिक्षणाचे माध्यम असले पाहिजे.

iii) या काळात दिले जाणारे शिक्षण हे कोणत्याही एका हस्तकलेच्या उत्पादक कार्यासंबंधी असावे व त्यातून त्याच्या सर्व क्षमतांचा विकास व्हावा. तसेच ही हस्तकला त्याच्या परिसराशी निगडीत असायला हवी.

iv) शिक्षणाच्या या पद्धतीतून शिक्षकांचे मानधन मिळण्याइतके पैसे जमू शकतील.

या ठरावानुसार मूलोद्योगी शिक्षणाची रूपरेषा ठरविण्यासाठी डॉ. झाकीर हुसेन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीमध्ये आर्य नायकम, विनोबा भावे, काका कालेलकर ,जे.सी. कुमारप्पा ,किशोरीलाल मशरुवाला, प्रा. के. टी. शाह इत्यादी दहा सदस्य होते.

डॉ. झाकीर हुसेन समितीने दोन अहवाल सादर केले. एक अहवाल डिसेंबर 1937 व दुसरा अहवाल एप्रिल 1938 मध्ये सादर केला. पहिल्या अहवालात वर्धा शिक्षण योजनेची मूलभूत तत्वे, शिक्षक व त्यांचे प्रशिक्षण, शाळांचे संघटन, व्यवस्थापन, पर्यवेक्षण आणि इतर महत्त्वाच्या गोष्टी हस्तकला, कताई, विणकाम इत्यादीची सविस्तर माहिती दिली तर दुसऱ्या अहवालात शेती, धातुकाम, लाकूडकाम आणि इतर मूलभूत कलांची माहिती दिली तसेच या हस्तकलांचा इतर विषयांशी कसा संबंध जोडावा याचीही माहिती देण्यात आली.

1938 मध्ये हरीपुरा येथील काँग्रेसच्या वार्षिक अधिवेशनात झाकीर हुसेन समितीच्या अहवालावर सविस्तर चर्चा झाली. काँग्रेसने हा अहवाल मान्य करून त्याच्या अंमलबजावणीचे आदेश दिले. अखिल भारतीय शिक्षण मंडळ हे 1939 झाली वर्ध्यातील सेवाग्राम येथे स्थापन झाले. यालाच 'हिंदुस्थानी तालिमी संघ' असेही म्हटले जाते. कारण गांधीजींनी 'मुलोद्योगी' शिक्षणाला "नई तालीम" अ नाव दिले होते. अशा प्रकारे वर्धा शिक्षण योजना ही नई तालीम, मूलोद्योगी तालीम, बुनियादी तालीम या नावांनी ओळखले जाते. कारण ही शिक्षण योजना भारतीय संस्कृतीवर आधारलेली होती, त्याचप्रमाणे त्यात असेही अभिप्रेत होते की या योजनेत विद्यार्थ्यांच्या मूलभूत गरजा व आवडींचा जवळचा संबंध असेल तसेच त्यांच्या शिक्षणाचा संबंध त्यांच्या आजूबाजूच्या वातावरणाशी जोडला जाईल व त्याला त्या बाबतचे ज्ञान मिळेल. त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्याला अशा एखाद्या हस्तोद्योगाचे शिक्षण दिले जाईल ज्यायोगे तो त्याच्या जीवनातील उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी सक्षम बनेल.

आदर्श नागरिक निर्माण करणे, विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक दृष्टिकोन रुजविणे, विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करणे, आर्थिक स्वावलंबन आणि सर्वोदय समाजाची निर्मिती करणे ही वर्धा शिक्षण योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे होती तर या शिक्षणाचा कालावधी सात वर्षाचा असावा, सात ते चौदा वयोगटातील मुला-मुलींना शिक्षण सक्तीचे, मोफत व सार्वत्रिक असावे, शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा

गांधीवादी विचार

संपादक

प्रा. डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

सहयोगी प्राध्यापक,

पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,

सीताबाई कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अकोला.

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

गांधीवादी विचार

■ प्रा. डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

■ प्रथम आवृत्ती – २ ऑक्टोंबर

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना
विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी
सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-39-0

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	महात्मा गांधींचे ग्रामस्वराज्यासंबंधीचे विचार	प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड	1
2	ग्रामीण विकासात गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचे महत्त्व	प्रा. डॉ. ममता राममिलन साहू	13
3	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहासंबंधी विचार	प्रा.प्रवीण कारभारी शिंदे	18
4	महात्मा गांधींचे अस्पृश्योद्धार संबंधी विचार व कार्य	डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे	26
5	गांधी प्रणीत रामराज्य	सहा.प्रा. डी. डी. ठाकरे	34
6	महात्मा गांधीजीच्या आर्थिक विचाराची यथार्थता	प्रा.डॉ.नागोराव के.सोरे	45
7	ग्रामीण भारत सुधारण्यासाठीचे महात्मा गांधीजींचे विचार	प्रा. डॉ. छाया शशिपाल शिंदे	55
8	महात्मा गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसा यासंबंधीचे विचार	श्री. तनपुरे संभाजी शामराव	66
9	गांधीजींच्या विचारातून सत्य व सत्याग्रह	डॉ. उल्हास रामजी राठोड	74
10	गांधीच्या दृष्टीकोनातून आर्थिक विकासाचे उद्देष	प्रा.डॉ.राजेश एम. बन्सोड	80
11	महात्मा गांधीजींच्या धर्मपत्नी – कस्तुरबा गांधी व त्यांचे कार्य	प्रा. ज्ञानेश्वर दा. वारंगे	84
12	सत्य, अहिंसा आणि महात्मा गांधी	सहा. प्राध्यापक पवन दयानंद महंत	90
13	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार–एक विश्लेषण	प्रा.डॉ.विठ्ठल निलकंठ ठावरी	99
14	ग्रामीण विकासात गांधीजीच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ. दिपाली श्रीराम घोगरे	108
15	महात्मा गांधीजींची रामराज्याची संकल्पना	अमोल भाऊराव बंड	111
16	भारतीय संविधानातील उद्देशपत्रिकेचा अर्थ	प्रा. डॉ. जे. टी. कांबळे	116
17	गांधींचे राजकीय विचार	डॉ विजय कृष्णराव काळे	120
18	जागतिक शांतता आणि महात्मा गांधी	प्रा.एस.बी.चव्हाणके	132
19	म. गांधीचे ग्रामविकास अर्थव्यवस्थेसंबंधीचे आर्थिक विचार : एक विश्लेषण	प्रा. डॉ. पी. डी. हुडेकर	140
20	महात्मा गांधींचे स्त्री सुधारणा विषयक विचार	प्रा. क्षीरसागर संदिप शिवाजी	147
21	'महात्मा गांधींच्या सामाजिक विचारांची प्रासंगिकता'	प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ	153
22	महात्मा गांधींच्या सामाजिक विचारांचे ऐतिहासिक महत्त्व	प्रा.डॉ. विलास फरकाडे	162
23	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षिरसागर	168
24	महात्मा गांधीजीच्या सत्याग्रह विचाराचे तत्वज्ञान	प्रा. एस.एस. तायडे	174
25	गाँधी का आर्थिक चिन्तन और भारतीय अर्थव्यवस्था	समीर कुमार गुप्ता	178
26	बाजारवाद से नही बल्कि गांधी के विचारों से बदलेगी दुनियाँ।	डॉ. अनुपकुमार सिंह	184

गांधीजींच्या विचारातून सत्य व सत्याग्रह

डॉ. उल्हास रामजी राठोड
नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज कारंजा(घा.),
जि. वर्धा – ४४२२०३
dr.ulhas_rathod@rediffmail.com ,Mo.No. 9421693458

मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म १८६९ मध्ये पोरबंदर येथे झाला. आई–वडीलांच्या धार्मिक विचाराचा प्रभाव गांधींजीवर प्रथमपासूनच होता. प्राथमिक शिक्षण त्यांचे राजकोट येथे झाले. १८८७ ला मॅट्रीक नंतर इंग्लंडला गेले, १९९१ ला ते बॅरिस्टर होवून भारतात परत आले. १८९३ मध्ये दक्षिण ऑफ्रिकेमध्ये गेले व १९१४ ला भारतामध्ये आले. १९१९ पासून खऱ्या अर्थाने भारतीय राजकारणात आले. ३० जानेवारी १९४८ ला त्यांचा मृत्यू झाला.

गांधीजींनी आपले विचार हरिजन व यंग इंडिया या वृत्तपत्रातून व्यक्त केले. त्यांचे विचार हे मानवतावादी दृष्टिकोणातून होते. त्यांचे विचार पुढील ग्रंथामधून लोकांसमोर आले. १. हिंद स्वराज्य, २. गीताबोध, ३. आत्मकथा, ४. माझे समकालीन, ५. सर्वोदय, ६. मंगल प्रभात, ७. ब्रम्हचार्य, ८. राष्ट्रवाणी, ९. ग्रामसेवा, १०. खादी, ११. आत्मशुध्दी, १२. गीताई, १३. धर्मनीती, १४. नीतिधर्म, १५. आरोग्याची गुरूकिल्ली, १६. आश्रमवासियांकडून, १८.रामनामाचे महत्व, १९. सत्याग्रह, २०. अनासक्ती योग. मनुष्याने आपले ध्येय पूर्ण करण्याकरिता कोणत्या नैतिक आचरणावर भरदिला पाहिजे याकरिता महात्मा गांधींनी जे नैतिक नियम दिले ते सत्य, अहिंसा, ब्रह्च्चर्य, अस्वाद, अभय, अस्तेय, अपरिग्रह, शरीर श्रम, स्वदेशी, सर्वधर्म समभाव होय.

गांधीजींच्या विचारांवर प्रभाव–

महात्मा गांधीच्या जीवनावर आणि जीवनविषयक तत्वज्ञानावर अनेक विचारवंतांचा प्रभाव ठळकपणे दिसून येतो. गीता, उपनिषदे, यासारख्या हिंदू धर्मातील महान ग्रंथानी त्यांच्या जीवनाला आकार दिला. संत कबीर, मीराबाई, गुरू नानक, यांच्या विचारांनी ते प्रभावित होते. राजकीय क्षेत्रात ते गोपाळ कृष्ण गोखलेला आपले गुरू मानत. त्यांच्या लेखनाचा विचार केला तर त्यांच्यावर टॉलस्टॉय, थोरो, रस्किन इत्यादी पश्चिमात्य विचारवंतांच्या विचाराचा प्रभाव होता. हे विचारवंत अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते पण त्यांचे साहित्य हे

अर्थनाद

संपादक
डॉ आस्तीक टी.मुंगमोडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय,
नवरगाव, जि. चंद्रपूर

mahi Publication

9 789394 238244

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying or recording) otherwise without the prior written permission of both the copyright owner and the above-mentioned publisher of this book.

Inquiries for bulk sales may be solicited at mahibookpublication@gmail.com

First Edition: 2022

ISBN: 978-93-94238-24-4

Price : RS. 699/-

Mahi Publication
Office No.1, Krishnasagar Society,
Nr. Shivsagar sharda Mandir Road, Ahmedabad-380007
Phone: +(91) 798 422 6340
Website : www.mahipublication.com
E-mail: mahibookpublication@gmail.com

Copyright © 2022\ MAHI PUBLICATION

अनुक्रमाणिका

अनु. क्र.	प्रकरणाचे नाव	लेखकाचे नाव	पेज नबर
	आतर्राष्ट्रीय व्यापार व प्रादेशिक गटांचा उदय		
1	चीनच्या अर्थव्यवस्थेचे जागतिक व्यापार संघटनेतील शक्ती प्रदर्शन व अमेरिकेची अश्वस्थता	डॉ राजू श्रीरामे देवग्राम, नागपुर	1-19
2	"आंतरराष्ट्रीय व्यापारात प्रादेशिक गटाची आवश्यकता व भूमिका"	डॉ. प्राची दिलीप देशपांडे, नागपूर	20-22
3	दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना (सार्क) :एक दृष्टीक्षेप South Asian Association for Region-al Cooperation (SAARC): An Over-view	डॉ.सुनिल कृष्णराव शिंदे भिवापूर	23-29
4	सार्क सफ्टा आणि भारत	डॉ. प्रशांत हरमरकर तिवासा	30-42
5	आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि प्रादेशिक गटांचा उदय	डॉ. डी. एस. गुर्जर वर्धा	43-49
6	आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि प्रादेशिक गटांचा उदय (The rise of Internatonal trade and regional groups)	Sudhakar Kambale Research Scholars Amravati	50-53
7	आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि प्रादेशिक गटाचा उदय	प्रा. डॉ. सी.पी. साखरवाडे जवाहरन-गर, भंडारा	54-56
8	भारताच्या परकीय व्यापारातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीचे विवेचन	डॉ.नितीन चौधरी अकोला	57-61
9	जागतिक व्यापार संघटनेचा भारतीय कृषीत वरील परिणाम	डॉ.श्रीकृष्ण भुरे अड्याळ, जि.भंडारा	62-68
10	Impact of Covid-19 pandemic on International Trade and Rising Regional Disparities with special Reference to India	*Rajendra Motghare, Nagpur Dr. Sanjay Dhanwate Karanja*	69-76

भारतातील हवामान बदल, परिणाम व उपाय			
11	हवामान बदलाचा भारतातील कृषी क्षेत्राव-रील परिणाम	डॉ करमसिंग राजपूत, वणी	77-82
12	हवामान बदलाची कारणमीमांसा	डॉ. लिलाधर खरपुरीये मोहपा , नागपूर	83-89
13	भारतातील हवामान बदल परिणाम आणि उपाय	डॉ.माधुरी राखुंडे कळंब	90-96
14	औद्योगीक प्रदूषण आणि हवामान बदल – एक चिंतन	प्रा डॉ. शंकर गुजरकर समुद्रपूर	97-101
15	हवामान बदलाच्या भारताला झळा–कारणे व उपाय	नरेंद्र केशव पाटील आनंदवन- वरोरा जि.चंद्रपूर	102-106
16	हवामान बदलाचे आव्हान आणि महाराष्ट्रा-तील कृषी विषयक धोरणे	डॉ.ममता साहू वर्धा	107-109
17	समावेषक वा शाश्वत विकासाचा आधार : हवामान आणि संस्कृती	डॉ.रवींद्र शेंडे वरोरा	110-114
18	हवामान बदल व भारतात शाश्वत विकास	डॉ. राजेश गायधनी गडचांदूर	115-120
19	भारतातील हवामान बदल,कारणे परिणाम व उपाययोजना	प्रा.डॉ.विष्णु पांडुरंग कुटे नेर जि.यवतमाळ	121-124
20	हवामान बदल व हवामान बदलाचा परिणाम	डॉ.संजय धनवटे प्रा जगदीश वाटमोडे	125-130
21	हवेचा तापमानावर परिणाम	डॉ.प्रमोद घोनमोडे गडचिरोली	131-133
22	हवामान बदल व त्याचे परिणाम- एक पर्या-वरणीय दृष्टी	प्रा.डॉ.श्रीकृष्ण बी.बोढे, हिंगणघाट	134-138
23	भारतातील हवामान बदल परिणाम आणि उपाय	डॉ.महेंद्र गावंडे कारंजा	139-144
24	पर्यावरणातील वाढता मानवी हस्तक्षेप व त्याचे दुष्परिणाम	डॉ.मनोहर गुडधे, चंद्रपूर	145-150
25	भारतातील हवामान बदल आणि शाश्वत विकास	डॉ गायत्री कडवे नागपुर	151-155
26	भारतातील हवामान बदल, परिणाम व उपाय	प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे अमरावती कु.श्रेया रविंद्र देशमुख संशोधक विद्यार्थी	156-158
27	हवामानातील बदल व जागतिक तापमाना-तील वाढ	डॉ.संजय महाजन कुरखेडा	159-165

हवामान बदल व हवामान बदलाचा परिणाम

डॉ.संजय धनवटे
प्राचार्य
नारायणरावकाळे
स्मृतीमॉडेलकॉलेज,
कारंजा (घाडगे) जि. वर्धा

प्रा जगदीश वाटमोडे
सहा.प्रा. अर्थशास्त्र विभाग
संताजीमहाविद्यालय, नागपूर
jagdishwatmode26@gmail.com

सारांश :—

मानवी संस्कृतीच्या जडण — घडणीत व विकासात हवामानाचे स्थान खुप महत्त्वपुर्ण ठरत असते. हवामान व मानवी जीवन याचे अतुट असे नाते आहे. हवामान मानवाच्या दैंनदीन जीवनामध्ये महत्त्वाची भूमिका साकारत असतो. हवामान बदलाचा परिणाम हा मानवी कार्यक्षमतेपुरताच मर्यादीत नसून या बदलाने कृषी, विविध प्रकारचे उद्योग व्यवसाय, वाहतूक व दळण—वळन इ. मानवी जीवनातील महत्त्वपूर्ण क्षेत्र प्रभावीत होत असतात. आज मानवाच्या अमर्याद गरजाची पूर्तता करण्यासाठी मानवाने निसर्ग चक्रात अवाजवी हस्तक्षेप वाढवीलेला आहे. त्यामुळे निसर्गाच्या संतुलनात बिघाड निर्माण होऊन त्याचा परीणाम हा हवामान बदलावरही झालेला आहे. हवामान बदलामुळेच आज मानवाला महापूर, दुष्काळ, चक्रीवादळ त्सुनामी, भूकंप यासारख्या नैसर्गिक संकटांना वेळोवेळी सामोरे जावे लागत आहे. ऐवढेच नव्हे तर हवामान बदलातून झालेल्या तापमान वाढीमूळे हरीतगृह परीणाम व ग्लोबल वार्मिंग यासारख्या संकटाची उत्पत्ती होऊन त्याचा संपुर्ण जीवसृष्टीवर गंभीर परिणाम जाणवत आहे. एकूणच हवामान बदलाचे आव्हान हे पर्यावरणीय आव्हानातील एक महत्त्वपूर्ण आव्हान आहे व या बदलाचा गांभीर्याने विचार करणे काळाची गरज आहे.

बिज शब्द :—

हवामान, मानव, निसर्ग, पर्यावरण, ओझोन, तापमान, हरितगृह परिणाम, जीवसृष्टि, आपत्ती.

प्रस्तावना :—

हवामान बदल हा केवळ एका देशापुरताच मर्यादीत विषय नसुन जगातील साऱ्या मानव जातीलाच या विषयाने प्रभावीत केलेले आहे. किबंहुना लक्ष वेधले आहे. आज हवामान बदलाच्या दुष्परिणामानी मानवी जीवनावर प्रत्यक्ष प्रभाव टाकायला सुरूवात केली आहे. नैसर्गीक संसाधनाचा मानवा कडुन केला जाणारा अवाजवी वापर व पर्यावरणातील प्रदुषणामुळे सृष्टीच्या हवामानात कमालीचे बदल घडत आहेत. हवामान बदलाचा परिणाम हा अन्न उत्पादन

नैसर्गिक परिसंस्था, पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता आरोग्य इ. अशा सर्वच महत्त्वपुर्ण बाबीवर पडत असतो. हा परिणाम वा प्रश्न संपुर्ण जगालाच भेडसावतो आहे. जगातील विविध देशात भुकंप, त्सुनामी, महापूर व दुष्काळ यासारख्या आपत्तीनी तर मानवाने साध्य केलेल्या प्रगतीला सचेत केलेले आहे. त्यामुळे या सर्व आपत्ती हया भविष्यातील संपुर्ण सृष्टीच्या विनाशाची नांदी ठरताहेत की काय? असे वाटते. एकूणच हवामान बदलाचे आव्हान मानवजातीपुढील पर्यावरणीय आव्हानापैंकी सर्वात महत्त्वाचे आहे.

हवा व हवामान :—

हवा ही वातावरणाची अल्पकाळाच्या स्थितीचे वर्णण करते. हवेचा संबध हा निश्चित ठिकाणाशी आणि निश्चित वेळेशी असतो. हवेत साधारणतः अल्पकाळ असणाऱ्या वातावरणाच्या स्थितीला हवा असे म्हणतात. हवा ही वातावरणाची दिवसागणीक स्थिती दर्शविते व त्याचा संबध तापमान, आर्द्रता तसेच वाऱ्याची गती यातील अल्पकालीन बदलाशी असतो. म्हणजेच सकाळला असणारी हवेची स्थिती किंवा हवा सांयकाळच्या हवेपेक्षा वेगळी किंवा आजची हवा कालच्या हवेपेक्षा भिन्न असू शकते. हवामान हे एखाद्या ठिकाणाच्या हवेचे अनेक वर्षे निरिक्षण करून काढलेल्या वातावरणाच्या दिर्घकालीन परिस्थितीची सरासरी असते. हवामान हे एखाद्या ठिकाणची ठराविक वेळेची तत्कालीन वातावरणाची स्थिती असते. म्हणजेच वातावरणाच्या दिर्घकालीन स्थायी स्थितीला हवामान असे म्हणतात. एखाद्या ठिकाणचे हवामान ठरविण्यासाठी साधारणणे ३० ते ३५ वर्षे सतत हवेचे निरिक्षण करणे आवश्यक असते. हवेत अल्पकाळ बदल होतात मात्र हवामान हे सतत बदलत नाही. ते एका प्रदेशात दिर्घकाळासाठी सारखेच असते. ते स्थायी स्वरूपाचे असते. एकूणच हवामानात बदल होण्यासाठी प्रर्दिर्घ कालावधी लागतो.

हवामान व मानवी जीवनाचा संबध :—

हवामान व मानवी जीवन याचे अतूट असे नाते आहे. हवामान मानवाच्या दैंनदीन जीवनामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असते. मानवाच्या अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजा तसेच विविध व्यवसाय यावर हवामानाचा परिणाम होतो. भारतासारख्या शेतीप्रधान देशासाठी हवामानाचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे. हवामान व मानवी जीवन यांचा संबध अधोरेखीत करतांना हवामान व मानवी स्वास्थ यांच्या संबधाचा विचार करणे अगत्याचे ठरते. एखाद्या प्रदेशात ऋतुमध्ये बदल झाला असता त्यामुळे मानवी दशा सुध्दा बदलत असते. मानवी स्वास्थ व मानवी शक्ती यांना मुख्यत्वे हवामानातील तापमान व आर्द्रता अधिक प्रभावीत करतात. हवामानातील अत्याधीक उष्णता तसेच अत्याधीक कमी उष्णता या दोन्हीची उपलब्धता मानवी स्वास्थावर विपरीत परिणाम करीत असते. या सर्वाचा मानवाच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होत असतांनाच कधी—कधी मृत्युदरात सुध्दा वाढ झाल्याचे दिसुन येते.

ISBN 978-93-913-05-62-8

 ISBN 978-93-913-05-62-8

अभिजीत बॅनर्जी यांचे आर्थिक विचारात योगदान

डॉ. महेन्द्र गावंडे
अर्थशास्त्र विभाग
नारायणराव काळे स्मृति मॉडेल कॉलेज,
कारंजा(घा.), जि.वर्धा.
मो.९०४९९३९४७९
आजिवन सभासद क्र—१६१९
Email- gawandemahendra9@gmail.com

परिचय—

अभिजीत विनायक बॅनर्जी हे भारतीय वंशाचे अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ आहेत. ते मॅसाचुसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी येथे फोर्ड फाऊंडेशनचे आंतराष्ट्रीय अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक आहे. अभिजीत बॅनर्जी यांना इस्टर ड्युफ्लो व मायकेल क्रेमर यांच्यासोबत आर्थिक विज्ञानातील २०१९ चा नोबेल मेमोरियल पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. त्यांना हा पुरस्कार जागतिक दारिद्र्य दूर करण्याच्या प्रायोगिक दृष्टीकोनाकरिता देण्यात आला.

त्यांचा जन्म २१ फेब्रुवारी १९६१ला भारतातील कलकत्ता या शहरात झाला. त्यांची आई निर्मला बनर्जी, सेंटर फॉर स्टडीज इन सोशल साइंसेज, कलकत्ता येथे अर्थशास्त्राची प्रोफेसर होती, तर वडील विनायक बॅनर्जी प्रेसीडेंसी कॉलेज, कलकत्ता येथे अर्थशास्त्र विभागाचे प्रमुख होते. त्यांनी साउथ प्वाइंट हाई स्कूल मध्ये शिक्षण घेतल्या नंतर १९८१मध्ये कलकत्ता विद्यापीठाच्या प्रेसीडेंसी कॉलेजमधुन अर्थशास्त्र विषयात विज्ञान शाखेतून पदवी संपादन केली व नंतर १९८३ मध्ये जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठ दिल्ली येथे अर्थशास्त्रात एम. ए. केले. दिल्लीच्या जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठाचे त्यावेळचे वाइस चांसलर पी. एन. श्रीवास्तव यांचा विरोध करून, त्याना विद्यार्थी घेरावा करण्यात आला त्याकरिता बॅनर्जीना व त्यांच्या सहकाऱ्यांना अटक करून तिहाडच्या तुरूंगात टाकण्यात आले होते. नंतर जमानतीवर सोडून सर्व आरोप मागे घेण्यात आले होते. १९१६ मध्ये प्रकाशित झालेल्या त्यांचा एका लेखामध्ये त्यांनी १९८३ मध्ये तिहाडच्या तुरूंगातील आठवणी सांगीतल्या त्यामध्ये हा उल्लेख आला आहे. त्यांनी १९८८मध्ये हार्वर्ड विद्यापीठामध्ये अर्थशास्त्रात एरिक मस्किन यांच्या मार्गदर्शनाखाली **''सूचना अर्थशास्त्रातील निबंध''** या विषयावर पीएच.डी. प्राप्त केली.

कार्य— बॅनर्जी यांनी प्रिंसटन आणि हार्वर्ड विद्यापीठात शैक्षणिक कार्य केले. त्यानंतर मैसाचुसेट्सइंस्टीट्यूट ऑफ टेक्नोलॉजी मध्ये फोर्ड फाउंडेशन इंटरनेशनलचे अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर म्हणून कार्यरत आहे. त्यांनी १९८८ मध्ये प्रिंसटन विद्यापीठात शिकवीण्याची सुरूवात केली. त्यानंतर १९९२ हार्वर्ड विद्यापीठात शिकवीने सुरू केले. १९९३ मध्येत्यानी मैसाचुसेट्स इंस्टीट्यूट ऑफ टेक्नोलॉजी मध्ये शिकविने व शोध कार्य चालु केले असून आजही तिथेच ते कार्यरत आहे. याचकाळात त्यानी २००३ मध्ये 'मैसाचुसेट्स इंस्टीट्यूट ऑफ टेक्नोलॉजी'मध्ये 'अब्दुललतीफ जीमल पॉवर्टी एक्शन लॅब' ची सुरूवात केली व त्याचे ते संचालकझाले. ही लॅब त्यांनी इश्तर डूफलो व सेंथिल मुल्लईनाथन यांच्या सोबत सुरू केली. ही लॅब म्हणजे जागतिक शोध केंद्र असून ते गरीबी

कमी करण्याच्या नितीनिर्धारणावर काम करते. ही लॅब म्हणजे एक जागतिक नेटवर्क सारखी कार्यरत असून या लॅबमध्ये जगातील विविध विद्यापीठातील १८१ प्रोफेसर जुळले आहेत.

२००३मध्येच मैसाचुसेट्स इंस्टीट्यूटऑफ टेक्नोलॉजी मध्ये फोर्ड फाउंडेशन इंटरनेशनलचे अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर झाले. २००४ मध्ये 'अमेरिकन अकॅडमी ऑफ आर्ट्स अॅन्ड सायन्स'चे सहभागी निवडल्या गेले. तसेच २००९ च्या इन्फोसिस पुरस्कारात सहभागी केल्या गेल्यापैकी ते समाज विज्ञान अर्थशास्त्राच्या श्रेणीतील पहिले आहे. त्यानी २०१२ मध्ये आपले पुस्तक **पुअर इकॉनॉमिक्स** यांच्या सह—लेखक एस्थर डफ्लो सोबत **जेराल्ड लोब अवार्ड** वाटून घेतला.२०१३ मध्ये संयुक्तराष्ट्र संघाचे सरचिटणीस बानकी—मुनयांनी२०१५नंतरच्या विकासासबंधीच्या उद्दिष्टांमध्ये सुधारणा करण्याकरिता संयुक्तराष्ट्र संघाने एक उच्चस्तरीय समिती स्थापन केली त्यासमितीचे सचिव हे अभिजीत बॅनर्जी होते. त्याच बरोबर त्यांनी 'अमेरिकी अकॅडमी ऑफ आर्ट्स अॅडसायन्सेस'आणि'दि इकॉनॉमिक सोसायटी'या दोन संस्थेत रीसर्च असोसिएट म्हणून काम पाहिले. तसेच ते'काईल इन्स्टिट्यूट, गुगेनहॅम' व 'आल्फ्रेड पी. स्लोन' या संस्थेचे फेलो होते.'बॅनजी 'ब्युरो फॉर दि रीसर्च इन दि इकॉनॉमिकल ॲनॉलिसिस ऑफ डेव्हलपमेन्ट'या संस्थेचे अध्यक्ष सुध्दा ते होते.

अभिजीत बॅनर्जी व त्यांचे सहकर्मी जगातील लोकांचे जीवनमान सुधारण्याकरिता कार्याची प्रभावशीलता मोजमापनाचे काम करते. त्याकरिता ते चिकित्सा अनुसंधानातील 'नैदानिक परिक्षणा' प्रमाणे'यादृच्छिक नियंत्रण परिक्षण' तंत्राचा वापर केला. जसेत्यांनी राजस्थानमध्ये एक प्रयोग केला, तिथे पोलियो टीकाकरणाकरिता तेथिल काही महिला आपल्या मुलांना आणतनसे, त्या वेळी त्यानी टिकाकरणकरणाऱ्या मुलाला एक दाळीचेपॉकेट भेट देणे सुरू केले. त्याचा परिणाम टिकाकरणाचे प्रमाण लवकरच वाढण्यात झाले म्हणजे त्याच्या प्रयोगाचेसकारात्मक परिणाम दिसायला सुरूवात झाली. दुसऱ्या एका प्रयोगात दिव्यांग विद्यार्थांना मदतीकरिता शिक्षण सहायता दिल्यामुळे शाळेतील विद्यार्थाच्या शिक्षण परिणामात सुधारणा झालेली आढळले.अशा प्रकारेते प्रत्यक्षसमुह प्रयोगकरून सुधारणा करण्याचे तत्र विकसीत करते व एक योजना कशी यशस्वी होईल याची शहानिशा सैध्दांतीक व चिकित्सक पध्दतीने मांडते. अभिजीत विनायक बॅनर्जी यांना २०१९ चा अर्थशास्त्राचा नोबल पुरस्कार देण्यात आला. हा पुरस्कार त्यांची पत्नी इश्तर डूफलो व माइकल क्रेमर यांच्या समवेत मिळाला.अभिजीत बॅनर्जी वइश्तर डूफलोमैसाचुसेट्स इंस्टीट्यूटऑफ टेक्नोलॉजी मध्ये फोर्डफाउंडेशन .इंटरनेशनलमध्ये अर्थशास्त्र शिकवीते, तर माइकल क्रेमर हेहार्वर्ड विद्यापीठात अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर आहे

ग्रंथसंपदा— अभिजीत विनायक बॅनर्जी यांचे ग्रंथ म्हणजे कॅन इम्फॉर्मेशन कॅम्पेन्स स्पार्क लोकल पार्टीसिपेशन अॅड इम्प्रुव्ह आऊटकम्स २००६, मेकिंग एड वर्क २००७, पिटफॉल्स ऑफ पार्टीसिपेटरी प्रोग्राम २००८, पुअर इकॉनॉमिक्स—ए रॅडिकल रिथिंकिंग ऑफ द वे टू फाइट ग्लोबल पॉव्हर्टी २०११, गुड इकॉनॉमिक्स फॉर हार्ड टाईम्स २०१९, व्हाट दि इकॉनॉमी नीड्स नाऊ २०१९, तसेच अनेक वैचारिक लेख त्यांचेप्रसिध्द झाले आहेत.

अभिजीत विनायक बॅनर्जी यांचे अभ्यास/कार्यक्षेत्र क्षेत्र फार विशाल आहे त्यातील काही महत्व पुर्ण क्षेत्र—

- आर्थिक विकास
- सूचना सिध्दांत

 ISBN 978-93-913-05-62-8

- आय वितरणाचा सिध्दात
- स्थूल अर्थशास्त्र

प्रमुखविचार—

'जागतिक दारिद्र्य निर्मूलनाकरिता प्रायोगिक दृष्टिकोन'या विषयावरील संशोधनाकरिता भारतीयवंशाचे अमेरिकी अर्थशास्त्रज्ञ अभिजीत बॅनर्जी,त्यांच्या पत्नी इश्तर डूफलो व माइकल क्रेमर यांना २०१९ चा नोबेल पुरस्कार देण्यात आला.त्याच्या या संशोधनामुळे जागतिक दारिद्र्यांशी सामनाकरण्याच्या आमच्या क्षमतेत भरपूर सुधारणा झाली. प्रायोगिक तत्वावर आधारित त्यांच्या या नव्या दृष्टिकोनामुळे या दोन दशकात विकासात्मक अर्थशास्त्राचे स्वरूप बदलले असून आता या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर संशोधन कार्य सुरू झाले आहे.''अशा शब्दात त्यांचा गौरव नोबेल निवड समितीने केला.नोबेल मेमोरियल पुरस्कार प्रदान करणाऱ्या रॉयल स्वीडिश ॲकडमी ऑफ सायन्सने पुरस्कार देतांना असे म्हटले की, ''२०१९ चा अर्थशास्त्राचा पुरस्कार यांना याकरिता देण्यात येत आहे की, त्याचे संशोधन जागतिक गरिबी सोबत लढण्याच्या आमच्या क्षमतेत फार सुधारणा करते''. म्हणजेच नवनवीन तंत्र व विचार याव्दारे विशिष्ट समुहाचे अनेक अंगांने अनेक पैलुचे अध्ययन करून योग्य उपाययोजना करण्याकरिता माहिती प्राप्त होते. तसेच शासनाला व इतर विकास संस्थाना आपली योजना सफलते करिता भरपुर मदत मिळून सफल कार्ययोजना बनवीने शक्य होते.

आर्थिक वृध्दी आणि विकासाचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या आकडेवारीचे विश्लेषण करून दारिद्र्यासारखा गंभीर प्रश्न सुटणार नाही तर त्याकरिता मैसाचुसेट्स इंस्टीट्यूटऑफ टेक्नोलॉजीमध्ये 'अब्दुललतीफ जीमल पॉवर्टी एक्शन लॅब'नी सुचविलेले विविध उपाय लक्षात घेवून आर्थिक धोरणे राबवावी लागतील. यामध्ये दारिद्र्याची विभागणी सूक्ष्म स्तरीय समस्यांमध्ये करून त्या समस्यांची सोडवणूक केली पाहिजे. कारण गरीबी निर्माण होण्याची कारणे व ती टिकुन असण्याची कारणे ही वेगवेगळया समुहाची वेगवेगळी असून त्याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. यामध्ये गरिबांना पुरेसा आहार घेता येणे शक्य होते का? ते आवश्यक अशा लस आणि औषधांची खरेदी करू शकते का? कुटुंबातील मुलांची संख्या आणि त्या कुटुंबाच्या दारिद्र्याचे प्रमाण यांच्यात काही आंतर सबंध आहे का? अशा मूलभूत प्रश्नावर प्रकाश टाकून ते कसे सोडवीता येईल याकडे त्यांनी या संशोधनात लक्ष दिले आहे. यासंस्थेकडून दहा देशांमध्ये पाचशे पेक्षा जास्त प्रयोग करून आरोग्य, शिक्षण, दारिद्र्य निर्मूलन, पर्यावरण इत्यादी सबंधी सार्वजनिक धोरणाचा प्रभावीपणा अभ्यासण्यात आला. यात भारतातील महात्मागांधी राष्ट्रीयरोजगार हमी योजना, गुजरातमधील प्रदूषण नियंत्रण योजना तसेच तामिळनाडू सरकारच्या विविध कल्याणकारी योजना यांचे सुध्दा चिकित्सक अध्ययन करण्यात आले. व समुहानुसार अडचणी आवश्यकता याचा अभ्यासकरून योग्य नितीनिर्धारण कसे करावी यासबंधी कार्ययोजना आखुन सकारात्मक परिणाम मिळविले आहे.

त्यांचे संशोधन हे वेगळे ठरण्याचे कारण म्हणजेच त्यांना संशोधना दरम्यान उपस्थित झालेले प्रश्न हे वेगळ्या स्वरूपाच्या धाटणीचे होते. उदाहरणार्थ, गरिबांना प्राप्त होणारा आहार हा खरोखर चांगल्या दर्जाचा आणि पुरेसा प्रमाणात मिळत आहे का? दारिद्र्यातील लोकांना आरोग्य विषयक सुविधा पुरेशा प्रमाणात मिळत आहेत का? गरिबांची मुले शाळेत प्रवेश घेऊनही त्यांचे शिक्षण योग्य पध्दतीने का होत नाही? कुटुंबातील मुलांची संख्या जास्त असल्याकारणाने त्या कुटुंबाच्या अर्थकारणाला व पर्यायाने दारिद्र्य निर्मुलनाला मर्यादा पडतात का? मुल जन्माला घालण्याच्या

Dr. Sanjay P. Dhanwate

M.A., M. Phil, Ph. D. (Economics)

Principal, N.K.S. Model College

Karanja (Gh.) Dist. Wardha

- Teaching Experience : 32 years in UG & [illegible]
- Ph. D. Topic : Economic Thoughts of Dr. J. C. Kumarappa.
- Ph. D. Awarded 16 & ongoing 02.
- 01 research project by UGC - [illegible] Economics (Bachat Gat).
- Ex-Chairman of BOS of Economics, R.T.M. Nagpur University, Nagpur.
- Ex - Senate Member of R.T.M. Nagpur University, Nagpur.
- President of 38 Conference of Vidarbha Arthashastra Parishad.
- Executive Member : Indian Economics Association.
- Executive Member : Principal Forum of R.T.M. Nagpur University, Nagpur.
- 08 research paper published in international research journals.
- 40 research papers published in [illegible] research journals.
- 35 talks & Keynote Address in the field of Economics.
- Books Published : 1. Economic Planning in India 2. अंशलक्षी अर्थशास्त्र 3. [illegible]
- Chief Guest in number of conferences.
- Visited in various countries [illegible] Uzbekistan.
- Member : NAAC PEER TEAM [illegible]

Aadhar Publications

(National Publishers)

[illegible]

Email - aadharpublications@gmail.com [illegible]

गांधीवादी विचार डॉ. संजय पी. धनवटे

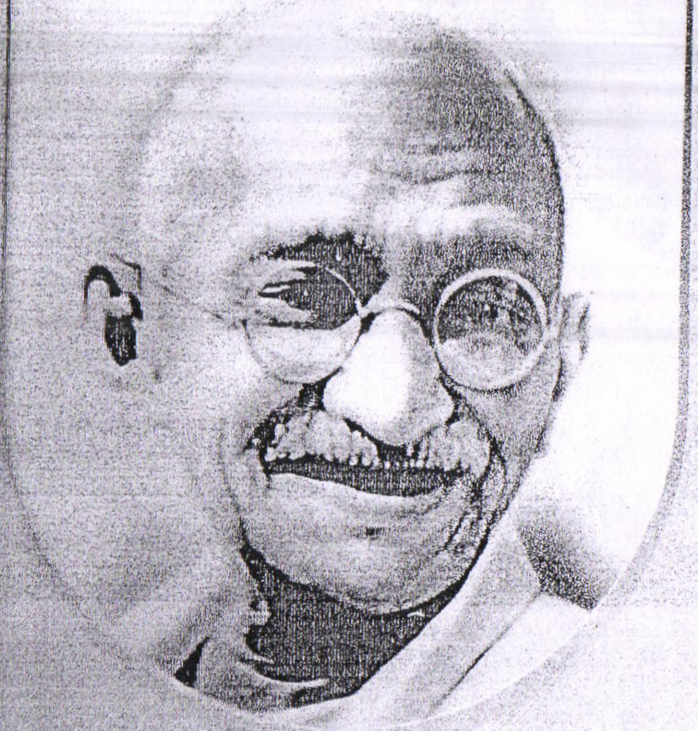

गांधीवादी विचार

([illegible] प्रासंगिकता)

संपादक

डॉ. संजय पी. धनवटे

गांधीवादी विचार

स्वरुप आणि प्रासंगिकता

- डॉ. संजय पी. धनवटे

- प्रथम आवृत्ती – दि. ०२ ऑक्टोबर २०२२

© प्रकाशक व संपादक

- प्रकाशक

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

- मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

- अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

- Price : 400/- रु

ISBN- 978-93-91305-68-0

टिप - सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

Index

S.No	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	महात्मा गांधीजीचे सत्य आणि अहिंसेसबंधी विचार सहा. प्रा. इनकर विक्रम सोनाजी	1
2	गांधीजींच्या विचारातून विश्वस्त संकल्पना डॉ. महेन्द्र पांडुरंगजी गावंडे	5
3	महात्मा गांधींजींच्या विचारांची प्रासंगिकता : एक अभ्यास प्रा. डॉ. अनिल दत्तू देशमुख	14
4	महिला-सक्षमीकरणाबाबत म.गांधी यांचे विचार -एक सिंहावलोकन प्रा.श्रीकृष्ण बी.बोढे	23
5	महात्मा गांधीचा शिक्षण विषयक दृष्टिकोन डॉ. गजानन संतोषराव कुबडे	31
6	महात्मा गांधीजी यांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोण प्रा. डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले	36
7	महात्मा गांधीच्या विचारांची सद्यःकालीन उपयुक्तता डॉ. ए. एस. करडे	43
8	अस्पृश्यता निर्मुलन हेतू महात्मा गांधी यांचे विचार आणि कर्तुत्व Dr.Shankar R.Gujarkar	48
9	महात्मा गांधी यांचे खादी विषयक विचार प्रविणकुमार मधुसूदन लोणारे	53
10	महात्मा गांधींचे अहिंसेसंबंधी विचार डॉ.शुद्धोधन एस. गायकवाड	61
11	महात्मा गांधी यांचे महिला सक्षमीकरण विषयक विचार व योगदान डॉ. अरूणा एस. देवगडे	68

गांधीजींच्या विचारातून विश्वस्त संकल्पना

डॉ. महेन्द्र पांडुरंगजी गावंडे
अर्थशास्त्र विभाग नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज
कारंजा(घाडगे), जि. वर्धा, पिन–४४२२०३,मो. ९०४९९३९४७९
Email- gawandemahendra9@gmail.com

प्रस्तावना–

समाजवादी, साम्यावादी, मार्क्सवादी विचारसरणी समाजाच्या विविध वर्गाच्या, विशेषत: मालक व मजूर वर्गाच्या हितसंबंधात विरोध असने अपरिहार्य आहे असे मानते, ही समाजवादी, साम्यावादी, मार्क्यवादी विचारसरणी गांधीना मान्य नव्हती. सर्व मालमत्ता खऱ्या अर्थाने समाजाचीच असते, त्यामुळे भांडवलदार वर्गाने स्वत:ला मालक न समजता या मालमत्तेची जोपासना व देखरेख करणारे विश्वस्त म्हणून ही भूमिका पार पाडायला हवी. त्यामुळे या दोन वर्गात संघर्ष निर्माण होण्याचा, मजुरांचे शोषण होण्याचा प्रश्नच निर्माण होणार नाही. असे गांधीजीचे मत होते.

सामान्यता समाजात आर्थिक विषमाता व शोषण सर्वत्र दिसून येते. त्यामुळे समाजात वर्ग–संघर्ष नेहमीच चालू असतो, त्यावर उपाय म्हणून गांधीजींनी विश्वस्त या कल्पनेचे समर्थनकरून देशात शांतता, अहिंसा व परस्पर सहकार्याची भावना विकसीत करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

गांधीजींच्या विचारांवर प्रभाव–

महात्मा गांधीच्या जीवनावर आणि जीवनविषयक तत्वज्ञानावर अनेक विचारवंतांचा प्रभाव दिसून येतो. गीता, उपनिषदे, यासारख्या हिंदू धर्मातील महान ग्रंथानी त्यांच्या जीवनाला आकार दिला आहे. संत कबीर, मीराबाई, गुरू नानक, यांच्या विचारांनी ते प्रभावित झाले होते. राजकीय क्षेत्रात ते गोपाळ कृष्ण गोखलेला आपले गुरू मानायचे. त्यांच्या लेखनाचा विचार केला तर त्यांच्यावर टॉलस्टॉय, थोरो, रस्किन इत्यादी पाश्चिमात्य विचारवंतांच्या विचाराचा प्रभाव जाणवतो. हे विचारवंत अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते पण त्यांचे साहित्य हे मानवतावादी होते असे गांधीजी म्हणत, अशा अनेक विचाराने त्यांचे जीवनविषयक तत्वज्ञान हे विविध प्रभावांचे अद्वितीय मिश्रणच आहे असे जाणवते.

गांधीजींच्या विचारावर गीता, रामायण, महाभारत, आणि बौध्द धर्मातील ग्रंथ यांचा ही प्रभाव जाणवतो. अहिंसक विचाराचे शिक्षण त्यांना बायबल मधूनही मिळाले. न्यूटेस्टॅमेन्ट आणि सर्मन ऑन दि माऊंट याही ग्रंथाचा त्याच्यावर प्रभाव जाणवतो. लाओत्से व कन्फ्युशियस यांच्या 'मनुष्याने दुसऱ्याशी असा व्यवहार करू नये की जसा दुसऱ्याने आपल्याशी केलेला त्याला पसंत पडत नाही' या सिध्दांताचाही गांधीजी वर प्रभाव पडला होता. जॉन रस्कीन, डेव्हिड थ्युरो आणि टॉलस्टॉय यांच्याही विचाराने गांधीजी प्रभावीत होते. 'Unto this Lust' या पुस्तकाने त्यांच्या जीवनाला नवे वळण दिले. टॉलस्टॉयच्या 'The kingdom of God is Within You' या पुस्तकाने त्याच्या अहिंसा या विचारात दृढता आली. रामचंद्रजी या समाज सुधारक कविचाही प्रभाव गांधींजीच्या नैतिक व धार्मिक विचारावर झाला होता. तसेच भारताची त्यावेळची तत्कालीन परिस्थितीचा सुध्दा प्रभाव गांधीजीवर होता.

गांधीजींचा परिचय—

मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म १८६९ मध्ये पोरबंदर येथे झाला. आई—वडीलांच्या धार्मिक विचाराचा प्रभाव गांधींजीवर प्रथमपासूनच होता. प्राथमिक शिक्षण राजकोट येथे झाले. १८८७ ला मॅट्रीक नंतर इंग्लंडला गेले, १९९१ ला ते बॅरिस्टर होवून भारतात परत आले. १८९३ मध्ये दक्षिण ऑफ्रिकेमध्ये गेले व १९१४ ला भारतामध्ये आले. १९१९ पासून खऱ्या अर्थाने भारतीय राजकारणात आले. ३० जानेवारी १९४८ ला त्यांचा मृत्यू झाला.

गांधीजींनी आपले विचार हरिजन व यंग इंडिया या **वृत्तपत्रातून** व्यक्त केले. त्यांचे विचार हे मानवतावादी दृष्टिकोणातून होते. त्यांचे विचार पुढील **ग्रंथामधून** लोकांसमोर आले. हिंद स्वराज्य, गीताबोध, आत्मकथा, माझे समकालीन, सर्वोदय, मंगल प्रभात, ब्रम्हचार्य, राष्ट्रवाणी, ग्रामसेवा, खादी, आत्मशुध्दी, गीताई, धर्मनीती, नीतिधर्म, आरोग्याची गुरूकिल्ली, आश्रमवासियांकडून, रामनामाचे महत्व, सत्याग्रह, अनासक्ती योग

मनुष्याने आपले ध्येय पूर्ण करण्याकरिता कोणत्या नैतिक आचरणावर भर दिला पाहिजे याकरिता महात्मा गांधींनी जे **नैतिक नियम** दिले ते सत्य, अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह, ब्रह्च्चर्य, अस्वाद, अभय, शरीर श्रम, स्वदेशी, सर्वधर्म समभाव होय.

विश्वस्त संकल्पनेला प्रेरितकरणारे गांधीजीचे विचार—

त्यांचे आर्थिक विचार हे विकेंद्रीकरण, श्रमाची प्रतिष्ठा, स्वावलंबन, साधेपणा यावर आधारीत दिसून येते. त्यांचे अर्थशास्त्रीयतत्व हे जीवनतत्वाशीच जुळले दिसते व विचारात मानवतावाद दिसून येतो. त्यांच्या प्रत्येक विचारतत्वात मानवीमूल्य, प्रेम, सहकार्य, सत्य, अहिंसा, यंत्राचा विवेकपूर्ण वापर, अर्थव्यवस्थेतील संसाधने मुबलक असेल तर त्याचा वापर जास्त करावा व कमी असेल तर त्याचा वापर आवश्यक कार्यालाच करावा असे गांधीजीचे मत होते.. विकेंद्रीकरणाला महत्वाचे स्थान त्यांच्या विचारात दिसून येते. कारण उत्पादनाचे केंद्रीकरण झाल्याने शहरांची अफाटवाढ, प्रदुषण, मक्तेदारी, शोषण, हिंसा अशी संकटे निर्माण होतात. विकेंद्रीकरणामुळे लोकांना रोजगार मिळेल.

गांधीजींचे ग्राम स्वराज्याबाबत विचारत असे दिसून येते की, आवश्यक गरजांच्या बाबतीत प्रत्येकाने स्वयंपूर्ण व्हावे अशी गांधीजींची कल्पना होती उत्पादन, वितरण व उपभोग या तिन्ही क्रिया याच पातळीवर असाव्यात गांधीजींची ही कल्पना नवीन नसून पूरातन भारतीय समाजात प्रत्यक्षात होती. त्याचेच पुनरूजीवन करण्याचा ते प्रयत्न करत होत.

सर्वोदय म्हणजे सर्वाचे कल्याण, एक असा समाज ज्यात वर्ग कल्पना नाहीशा होतात पण वर्ग साकार करणाऱ्या व्यक्तींना नष्ट करणे अभिप्रेत नाही. या रचनेतील उत्पादनात विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा उपयोग होईल. पण भौतिक प्रगतीमागे आंधळेपणाने धावणे नसेल, व्यक्तीचे स्वातंत्र्य व प्रेरणा जिवंत राहतील सर्वाना किमान वाजवी उत्पन्न देणारी वितरण व्यवस्था असेल, पण अतिरिक्त संग्रहण व शोषण टाळून विश्वस्त कल्याण पुढे येईल. केवळ भौतिक प्रगतीला महत्व न देता शाश्वत मूल्यांवर आधारलेल्या या पध्दतीत दर्जा किंवा संधी याबाबत भेद अस्तित्वात नसेल. या सर्वोदय विचारातून त्यांनी साम्यवाद अथवा शास्त्रीय समाजवाद यांना एक पर्याय दिला आहे.

गांधीच्या मते स्वदेशीच आपले स्वराज्य आहे. खादी व हातमाग या प्रमुख उद्योगाप्रमाणेच इतर कुटीर उद्योगाची देखील भारतीय अर्थव्यवस्थेत उत्पादन व रोजगाराच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. हे सर्व विचार साकार करण्याकरिता त्यांनी यालाच अनुपुरक विश्वस्त कल्पना मांडली.

अर्थनाद

संपादक
डॉ आस्तीक टी. मुंगमोडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय,
नवरगाव, जि. चंद्रपूर

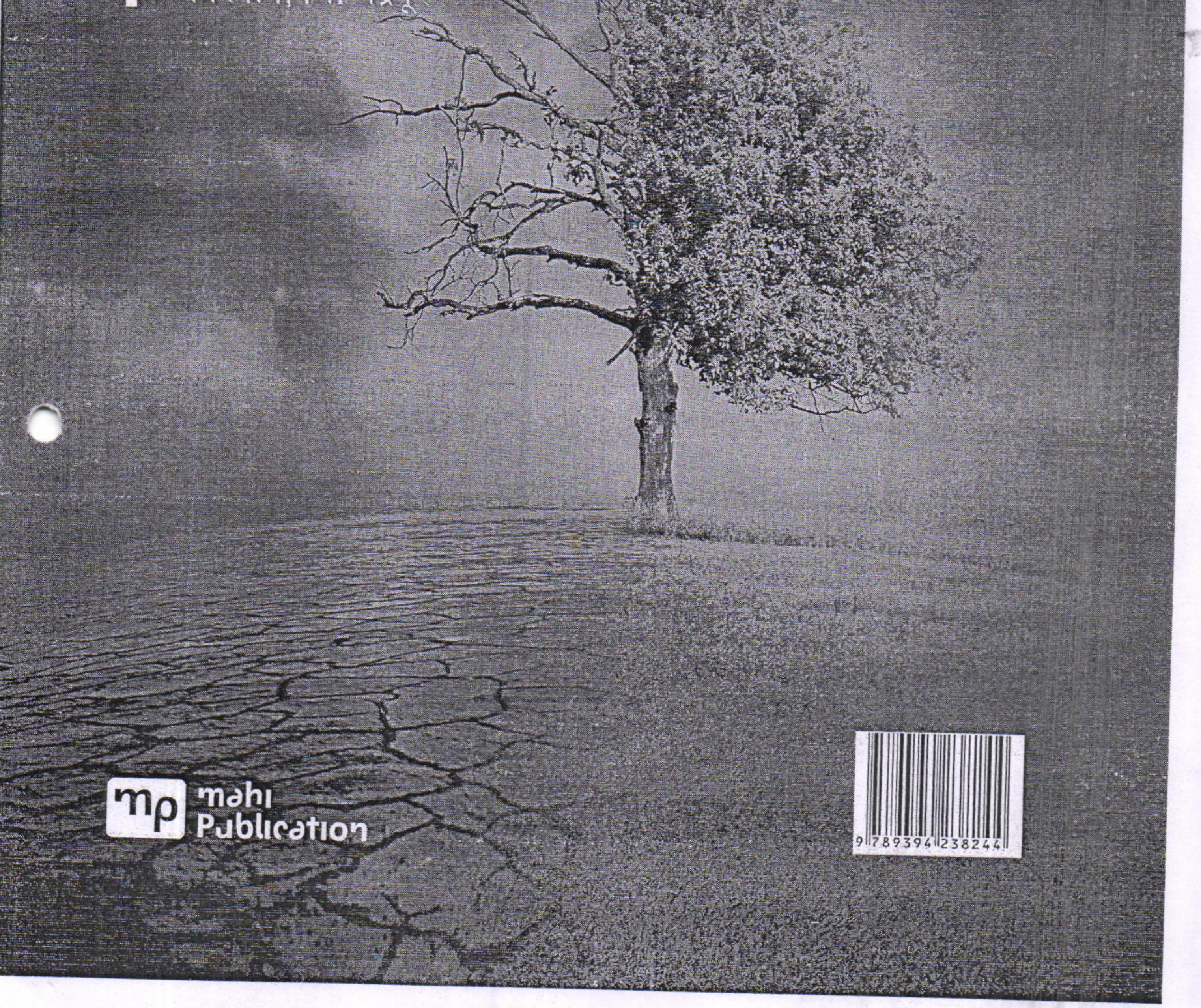

mahi Publication

9789394238244

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying or recording) otherwise without the prior written permission of both the copyright owner and the above-mentioned publisher of this book.

Inquiries for bulk sales may be solicited at mahibookpublication@gmail.com

First Edition: 2022

ISBN: 978-93-94238-24-4

Price : RS. 699/-

Mahi Publication

Office No.1, Krishnasagar Society,
Nr. Shivsagar sharda Mandir Road, Ahmedabad-380007
Phone: +(91) 798 422 6340
Website : www.mahipublication.com
E-mail: mahibookpublication@gmail.com

Copyright © 2022\ MAHI PUBLICATION

23

भारतातील हवामान बदल परिणाम आणि उपाय

डॉ. महेन्द्र पांडुरंगजी गावंडे
सहयोगी प्राध्यपक
नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज,
कारंजा (घाडगे) जि. वर्धा
मो.नं.९०४९९३९४७९
email – gawandemahendra9@gmai.com

प्रस्तावना–

एखाद्या जागेचे किंवा प्रदेशाचे वातावरणदर्शक शब्द म्हणजेच हवामान होय. इंग्रजीमध्ये Weather व Climate हे दोन शब्द हवामान या शब्दाकरिता वापरण्यात येते. यातील Weather हा शब्द वातावरणासबंधी सद्याचा स्थितीदर्शक असून, Climate हा शब्द वातावरणाची किमान ३० वर्षामध्ये असलेली सरासरी स्थितीदर्शक आहे. 'वातावरण म्हणजे पृथ्वीच्या सभोवतालील असणारे रंगहीन, गंधहीन, चवहीन वायूचे आवरण होय.' कोणत्याही प्रदेशाच्या हवामानाचे अध्ययन करण्याकरीता त्या क्षेत्राचे ३२ ते ३५ वर्ष निरीक्षण करणे आवश्यक असते.

हवामान वदल ही समस्या भारताच्याच नाही तर जगाच्या अस्तित्वाकरिता धोका निर्माण करत असलेली दिसून येते. काळाचे गांभीर्य ओळखुन वेळेवर पावले उचली नाही तर मानव व निसर्ग या दोघांनाही धोका निर्माण होवून अनेक समस्यांना तोड द्यावे लागू शकते. भारतातील दिल्ली, चेन्नई सारख्या काही शहरामध्ये अलिकडेच हवामान बदलाचा गंभीर परिणाम दिसू लागला आहे.

पृथ्वीच्या हवामानात नैसर्गिक बदल होतच असतात. पण अलीकडीलकाळात निसर्गचक्रातच बदल होत आहे, असे दिसून येते. सुरवातीला याबदलाची कारणे नैसर्गिक असल्याचे मानले जात होते. परंतु दिर्घअनुभवावरून असे दिसून येते की, हवामान बदल हा नैसर्गिक बदलाचा परिणाम नसून तो मोठ्या प्रमाणात मानवाच्या निसर्गातील हस्तक्षेपामुळे घडून येत आहे.

हवामान बदल म्हणजे काय?

'एखाद्या ठराविक ठिकाणी अनेक वर्षापासून असलेली ऊन, वारा, पाऊस, थंडी यांची स्थिती म्हणजे हवामान, या सरासरी हवामानातील बदल म्हणजे हवामान बदल होय'. हवामान बदलामध्ये हरितगृह वायुंच्या मानव–प्रेरित उत्सर्जनामुळे होणारे ग्लोबल वार्मिंग आणि परिणामी हवामानाच्या नमुन्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात होणारे बदल यांचा अंतर्भाव होतो.

हवामान बदल हा शब्द बहुदा मानव वंश हवामान बदलाला विशेषतः वापरला जातो. मानवी कृतीमुळे मानव वंशातील हवामानातील बदल घडतात, पृथ्वीच्या नैसर्गिक प्रक्रियेचा एक परिणाम म्हणून हवामानातील बदलांच्या विरूध्द या अर्थाने, विशेषतः पर्यावरण विषयक धोरणासंदर्भात हवामान बदल हा शब्द मानव वंश ग्लोबल वार्मिगचा पर्याय बनला आहे. वैज्ञानिक जर्नल्समध्ये, 'ग्लोबल वार्मिगचा अर्थ पृष्ठभागाच्या तापमानात वाढ होण्याच्या संदर्भात आहे', ग्रीनहाऊस गॅसचा वाढत्या पातळीवर परिणाम दिसून येतो.

जागतिक हवामान संघटनेने १९६६ मध्ये १० वर्षापेक्षा जास्त कालावधीत सर्वप्रकारचे हवामान बदल करण्याच्याहेतुने संबंधित हवामान विषयक बदल प्रस्तावित केला होता. १९७० च्या दशकात, हवामान बदलांच्या शब्दाने हवामान बदलाची जागा मानव वंशीय कारणावर केंद्रित करण्याकरिता बदललेली आहे. कारण हे स्पष्ट झाले आहे की, हवामान बदलाची क्षमता मानव क्रियाकलापामध्ये आहे. हवामान बदलाची आंतर–सरकारी पॅनल ऑन क्लायमेट चेंज आणि यू.एन. फ्रेमवर्क कन्व्हेन्शन

ऑन क्लायमेट चेंज शिर्षकात हवामानबदलाचा समावेश होतो. हवामान बदल आंतप्रक्रियेचे तांत्रिक वर्णन तसेच समस्येचे वर्णन करण्याकरिता म्हणून ही संज्ञा वापरली जाते. हवामान बदल बाह्यसक्तीने किंवा अंतर्गतप्रक्रियेमुळे उद्‌भवू शकतात. हवामान प्रणालीतील नैसर्गिक बदलाचा परिणाम, अंतर्गत हवामानातील बदल होतो. तर ग्रीनहाऊस वायुंना, सौर उत्पादन, ज्वालामुखी, प्लेट टेक्टोनिक्स बाह्य घटकाच्या स्वरूपात वर्गिकृत केल्या जाते.

युनायटेड नेशन्स फ्रेमवर्क कन्व्हेन्शन ऑन क्लायमेट चेंज'च्या कलम–१' नुसार, 'ज्याचे मूळ मानवीकृतीत आहे, असा जागतिक वातावरणाच्या संरचनेत झालेला बदल आणि नैसर्गिक परिवर्तनशीलते बरोबरच प्रदीर्घकाळाकरिता अनुभवास येणारा हवामानातील बदल' म्हणजे हवामान बदल होय'.

युनायटेड नेशन्स फ्रेमवर्क कन्व्हेन्शन ऑन क्लायमेट चेंजनुसार, 'हवामान बदल म्हणजे पृथ्वीच्या हवामानातील बदल ज्याचे श्रेय प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष मानवी क्रियाकलापाला दिले जाते, ज्यामुळे आपल्या वातावरणाची रचना बदलते. अंतराळ आणि वेळेनुसार हवामानातील बदल आणि नियतकालिक बदल, परिणामी हवामानात होणारे बदल यालाही हवामान बदल म्हणून संबोधले जावू शकते. उदा. उष्ण आणि ओलसर ते उबदार आणि कोरडे हवामानातील बदल. हे जागतिक तापमान आणि मानवी क्रियाकलापाच्यां वाढीमुळे स्थानिक, प्रादेशिक किंवा जागतिक हवामानातील बदल आहे. हवामान बदलाचा दर कारक घटकाच्या गतीवर अवलंबुन असतो. स्थानिक, प्रादेशिक किंवा जागतिक स्तरावर, कारणात्मक घटकांच्या गतीनुसार हवामान सावकाश किंवा वेगाने, अंशतः किंवा पुर्णतः, अल्पकालीन किंवा दिर्धकालीन बदलू शकते. हवामान बदलाचा विनाशकारी परिणाम म्हणजे ज्युरासिक कालखंडात हवामानातील बदलामुळे डायनासॉरचे मोठ्या प्रमाणावर विलुप्त होणे होय.

मानसाद्वारे घरी, फॅक्टरी आणि वाहतुकीकरिता केल्या जाणाऱ्या तेल, गॅस, आणि कोळसा यांच्या वापरामुळे हवामानात जलद गतीने बदल होत आहे. जैवइंधन जेव्हा जाळले जाते तेव्हा त्यातुन ग्रीन हाऊस गॅसचे उत्सर्जन होते, त्यामध्ये कार्बन डायऑक्साईड चे प्रमाण जास्त असते. त्यामुळे पृथ्वीवरचे तापमान वाढते. १९ व्या शतकाच्या तुलनेत आता जगाचे तापमान १.२ सेल्सिअसने वाढले आहे असे दिसून येते. तर वातावरणातल्या कार्बन डायऑक्साईड चे प्रमाण ५० टक्क्यांनी वाढल्याचे दिसून येते.

हवामान बदलाची कारणे—

१.नैसर्गिक कारणे—

- कॉन्टिनेन्ट ड्रिफ्ट हे जलसंस्थेची भौतिक वैशिष्ट्ये असून, भूभाग बदलते, त्यामुळे समुद्रातील प्रवाह व वाऱ्यांच्या प्रवाहात अधिक बदल घडून येतो.
- पृथ्वीच्या कक्षेच्या भिन्नतेत बदल— ते 'मिलांकोविच चक्र' निर्माण करते ज्याचा हवामानावर प्रचंड प्रभाव पडतो आणि हिमनदी व आंतरहिम कालखंडाशी लक्षणीय सबंध असतो.
- ज्वालामुखीच्या क्रियाकलापांमुळे होणारे प्रदुषण— ज्वालामुखीच्या उद्रेकका दरम्यान वायु आणि धुलिकणांचा उद्रेक सूर्याच्या येणाऱ्या किरणांना अचानक अडथळा निर्माण करतो. तसेच ज्वालामुखीतून निर्माण होणारा सल्फर डायऑक्साइड पाण्याशी संयोग होऊन सल्फ्यूरिक ॲसिडचे छोटे थेंब तयार होवून ते अनेक वर्ष वातावरणात अस्तीत्वात असतात.
- प्लेट टेक्टोनिक्स— महाद्वीपांचे स्थलांतर ही घटना सागरी प्रवाहांच्या नमुन्यावर देखील परिणाम करते कारण ते महासागरांची भूमिती बदलते.

ग्रामीण विकास

आणि

पंचायत राज

(स्वरुप आणि प्रासंगिकता)

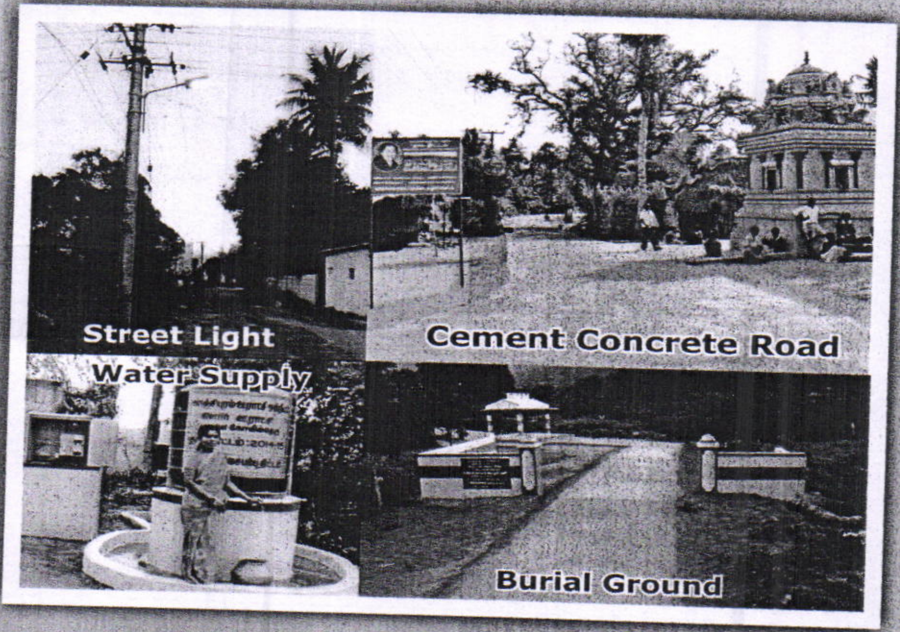

संपादक

डॉ. अरविंद आर. सोमनाथे

ार मानणे हे माझे कर्तव्य
ाठी आमचे मित्र प्रा.विराग
अमरावती यांचे सहकार्य
संपादन प्रक्रियेत सहकार्य
ध्यापक आणि स्नेही जणांचे

संपादक
डॉ. अरविंद सोमनाथे
राज्यशास्त्र विभाग
कर कला,वाणिज्य व विज्ञान
द्यालय हिंगणघाट जि वर्धा

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	महिला नेतृत्व, महिला सशक्तीकरण व पंचायत राज	प्रा. डॉ. राखी श्रीराम तुरस्कर	1
2	ग्रामीण विकास आणि पंचायत राज	प्रा.डॉ.व्ही डब्लु.मालेकार	7
3	ग्रामीण स्त्रियांच्या समस्या आणि उपाययोजना	प्रा. मंदाकिनी मंसाराम निहीते	16
4	पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग	प्रा. यादवराव रामदास गहाणे	23
5	पंचायत राज : ऐतिहासीक पार्श्वभूमी, ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरूस्तीचे परिणाम	Dr.Vijay Krushnarao Kale	29
6	७४ वी घटना दुरुस्ती : अपेक्षा आणि वास्तव	डॉ. अरविंद सोमनाथे	42
7	गडचिरोली शहरातील विद्यार्थ्यांची covid.१९ कालावधीतील शैक्षणिक, मानसिक स्थितीचे अध्ययन	अजय निंबाळकर	56
8	महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव मोहिम ग्राम विकास तसेच शांतता आणि सलोख्याचा मूलमंत्र	सचिन त्रिंबकराव हुंगे	63
9	महिला नेतृत्व :- पंचायत राज आणि ग्रामीण विकास	प्रा . डॉ . एस . जी चर्जन	71
10	पेसा कायदा व पंचायत राज	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	78

ग्रामीण विकास आणि पंचायत राज

■ डॉ. अरविंद सोमनाथे

■ प्रथम आवृत्ती – दि. ०१ मे २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN- 978-93-91305-93-2

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

संपादकीय

१ मे २०२२ रोजी महाराष्ट्र दिनाच्या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण विकास आणि पंचायत राज या शीर्षकावरील प्रस्तुत ग्रंथाचे संपादन करताना मला मनस्वी आनंद होत आहे. पंचायत राज व्यवस्थेतसमाजातील शेवटच्या घटकापर्यंतच्या व्यक्तीचासहभाग होण्यास सहाय्यक ठरेल अशी अपेक्षा असून, आपण सर्व वाचक त्याचे स्वागत कराल असा विश्वास आहे.

देशाच्या जडणघडणीत आणि विकास प्रक्रियेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांना योग्य ते स्थान मिळवून देण्यासाठी १९९२-१९९३ मध्ये ७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक स्थान प्राप्त करून देणारी ऐतिहासिक घटना आहे. ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासासाठी पंचायत राज व्यवस्थेचे फार मोठे योगदान असून स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर पहिली पंचवार्षिक योजना अमलात आली, शेतकऱ्यांचा आणि खेड्यातील इतर लोकांचा विकास करून त्यांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली. महात्मा गांधी यांच्या ग्राम स्वराज्याच्या संकल्पनेच्या विचारांतील ओघ हा खेड्यांना समृद्ध बनविण्याचाच होता. कारण ग्रामीण समाजातील आर्थिक व्यवस्था जोपर्यंत समृद्ध होणार नाही, तोपर्यंत देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेला बळकटी येणार नाही हे तितकेच वास्तव आहे. ग्रामीण समाजात पंचायत राज व्यवस्थेचे योगदानाबाबत तसेच वास्तविक जडणघडणीबाबतचा परामर्श या संपादकीय ग्रंथांमधील लेखक व संशोधकांनी केला आहे. विद्यमान लोकशाही व्यवस्थेत पंचायतराज व्यवस्था अधिक मजबूत करण्यासाठी प्रस्तुत संपादकीय ग्रंथ सहाय्यक ठरेल अशी यशस्वी अपेक्षा आहे.

ग्रामीण विकास आणि पंचायत राज या संपादित ग्रंथा करिता शोध लेख पाठविणाऱ्या प्राध्यापक, संशोधक व लेखकांचे सहकार्य अत्यंत अतुलनीय आहे. त्यांच्याप्रती कृतज्ञता व्यक्त करणे माझे कर्तव्य समजतो या ग्रंथाच्या यशस्वीतेसाठी आमचे स्नेही डॉ.संदीप काळे सर व डॉ.माया मसराम मॅडम यांचे हा ग्रंथ प्रकाशित करण्यासाठी सुद्धा फार

भारतासारख्या महान लोकसंख्या असलेल्या देशात स्त्रीयांनी आपल्या शक्तीचा पूरेपूर उपयोग केल्यामुळे भारतातील स्त्री आज सर्वच क्षेत्रात स्थानापन्न झालेली आहे" आणि त्यांचे मुख्य कारण म्हणजे पंचायतराज व्यवस्था होय. या व्यवस्थेमुळेच खऱ्या अर्थाने आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, वांशिक आणि सांस्कृतीक समानता निर्माण झालेली आहे.

वरील सर्व बाबी खऱ्या असल्या तरी स्त्रीयांचा सहभाग आणखी वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.त्यांच्यात जाणिवजागृती संदर्भात प्रशिक्षण शिबीर आयोजीत करुन त्यांना पुढे अधिक क्रियाशील बनविले पाहिजे.सत्ताकेंद्रातील नवऱ्याचा हस्तक्षेप कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.म्हणजेच पंचायतराज व्यवस्था व्यवस्थीत चालविण्याकरीता व स्त्रीयांच्या हातात सुत्रे देण्यासाठी अधिक कठोर पावले उचलणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. आपटे प्रभा, "भारतीय समाजमे नारी", क्लासीक पब्लीकेशन हाऊस, जयपूर, प्रथम आवृत्ती –१९९६

२. प्रा. भटकर वी. एच., निंबाळकर निलेश, डॉ. बोचे प्रीया, "ग्रामीण विकासाचा मार्ग – पंचायतीराज", प्रशांत पब्लीकेशन्स, जळगांव

***

पंचायत राज

ऐतिहासीक पाश्वभूमी, ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरूस्तीचे परिणाम

Dr.Vijay Krushnarao Kale
Narayanrao Kale Smruti Model College Karanja (Ghadge)Dist.-Wardha
Mobile No.9421820831 , Mail Address: kalevijay1966@gmil.com

"Democracy at the top mey not be a success until you build this on the foundation from below. " जवाहरलाल नेहरू. लोकशाही विकेन्द्रीकरणाचे भारतीय संस्करण म्हणजे ' पंचायत राज ' व्यवस्था होय. अर्थात इतिहास काळापासून भारतीय व्यवस्थेत ' पंचायत राज ' व्यवस्था अस्तित्वात होती. हा ' पंचायत राज ' व्यवस्थेचा प्रयोग भारतीय व्यवस्थेसाठी काही नविन नाही. पण या व्यवस्थेला सर्वाधिक क्षती इंग्रजांनी पोहोचवली.सबंध राजकीय व आर्थिक ढाचा खिळखिळा करण्याचे काम त्यांनी केला.परिणामत: स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सर्वप्रथम प्राधाण्याने त्यावर काम करणे आवश्यक ठरले.त्यासाठी नेहरू सरकारने 'सामुदायिक विकास योजना'लागु केली. परंतू लोकसहभागाएवजी ही योजना अपयशी ठरली.प्रस्तुत अध्ययन ' पंचायत राज ' व्यवस्थेचा ऐतिहासीक आढावा घेणे आणि ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरूस्तीचे परिणाम दर्शविणे हा आहे.

इतिहासकाळापासून ' पंचायत राज ' व्यवस्था भारतीय व्यवस्थेत कार्यरत असल्याचे दस्तावेजावरून आढळून येते. हडप्पा मोहनजदोडोच्या उत्खननातून नगर रचना,निवास स्थल व्यवस्था,सार्वजनिक भवन,नियोजित रस्ते,पथ दिप,नगर रक्षक दल,साफ सफाई व्यवस्था आणि जल प्रबंधन यावरून असे निर्देशीत होते की नागरी तथा ग्रामीण व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वशासन एक नियोजीत व्यवस्था होती.असे लक्षात येते.

वैदिक काळात ग्रामसभा आणि ग्रामसमित्या होत्या. ग्रामसमित्या न राहणे किंवा निष्क्रीय राहण्याला अनर्थ मानल्या जायचे. ग्रामसमितीहीन राज्य मृतवत समझल्या जायचे.

सम्राट अशोक च्या काळात स्थानिक स्वशासन व्यवस्थेला एक विशेष महत्व

आम्ही भारतीय नागरिक

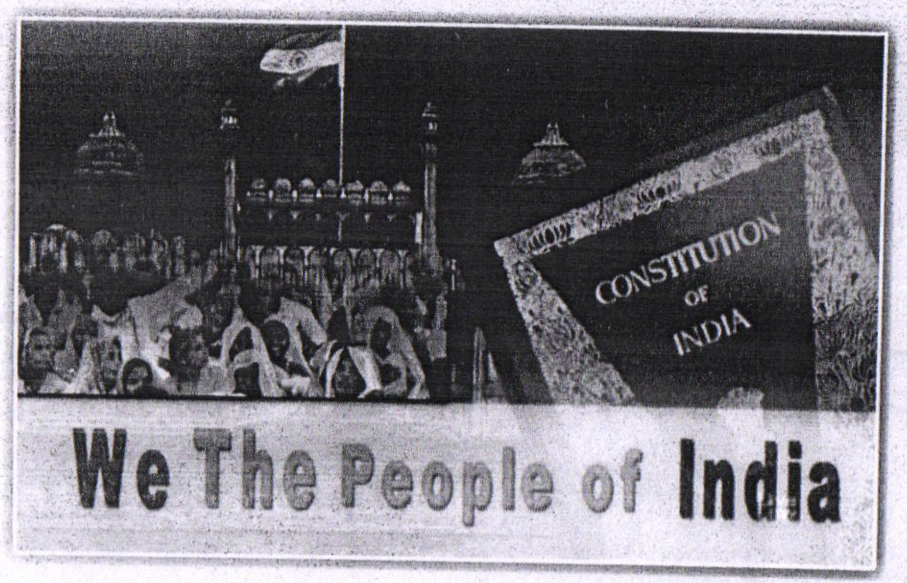

संपादक
डॉ. संदीप भी. डोंगरे

आम्ही भारतीय नागरिक

■ डॉ. संदीप भीमराव डोंगरे

■ प्रथम आवृत्ती – दि. १५ ऑगस्ट २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN- 978-93-91305-35-2

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

संपादकीय

आम्ही भारतीय नागरिक या विषयावरील प्रस्तुत ग्रंथाचे संपादन करताना मला मनःपूर्वक आनंद होत आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्ष आणि स्वातंत्र्य दिनाच्या निमित्ताने भारतीय लोकशाही अंतर्गत समकालीन संदर्भ विविधांगी परिप्रेक्ष्यामधून स्पष्ट करण्याचा यथोचित प्रयत्न सहभागी सर्व प्राध्यापक व संशोधकांनी आपल्या लेखांद्वारे केला आहे. भारतीय लोकशाहीचे साधक असलेले नागरिक या संपादित ग्रंथातील विचारांचा निश्चितच आदर करतील असे वाटते.

लोक 'नागरिक' न राहता फक्त 'मतदार' राहावेत असाच राजकीय व्यवस्थेचा प्रयत्न असतो. कारण लोक नागरिक झाले तर सतत प्रश्न विचारतील. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्यावर प्रश्न विचारतील; ज्यांची उत्तरं आपल्या राजकीय व्यवस्थेकडे नाहीत. त्यापेक्षा पुतळे, स्मारकं उभारणं कितीतरी सोप आहे आणि जनता सुध्दा त्यातच; त्याच अस्मितावादी राजकारणावर संतुष्ट आहे म्हणूनच आजचे राजकारण या भीषण वळणावर येऊन पोहोचले आहे. हुशार राजकारण्यांनी हे ओळखलयं की शहरांची नाव बदलणं, प्रादेशिक अस्मिता गोंजारणं, जातीय आणि धार्मिक अस्मिता कुरवाळणं हे मत मिळविण्याचे रामबाण उपाय आहेत. मग वीज, पाणी, रस्ते, रोजगार वगैरे अवघड विषय घेऊन नापास कशासाठी व्हायचं? सध्या तरी या राजकारणापासून आपल्याला मुक्ती मिळण्याची दूर दूर शक्यता दिसत नाही. ग्रीक लोकांनी लोकशाहीची सुरुवात केली. ती जगभर रुजली. पण जिथं सजग नागरिक तयार झाले नाहीत तिथे लष्करानं तिचा ताबा घेतला, तर कधी अराजकात तिचा शेवट झाला. आपल्या संविधानाने नागरिकांची कर्तव्ये न बजावण हा गुन्हा ठरविलेला नाही. त्यामध्ये जसा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा मुद्दा होता तसाच जनता अजुन निरक्षर आणि अज्ञानी आहे हा सुध्दा मुद्दा होता. काळ पुढे गेला. आज भारत साक्षर आहे. आता जर आपण या विषयात लक्ष दिलं नाही तर आणखीनच भीषण राजकीय व्यवस्था देशात येऊ शकते.

नागरिक सक्षम व्हावेत म्हणून माहितीचा अधिकार आला, नागरिकांची सनद आली. थेट लोकशाहीचा प्रयोग म्हणून ग्रामसथा, वार्डसभा आल्या. पण हे सगळे उपायसुध्दा मतदाराला 'नागरिक' करु शकलेले नाहीत ही वस्तुस्थिती नजरेआड करता येणार नाही. प्रातिनिधीक लोकशाहीत नागरिक हा प्रत्यक्षात मतदार बनून राहतो, ही मोठीच त्रुटी आहे. जगभरात प्रातिनिधीक लोकशाहीला

४. दत्त व्ही.पी., इंडियाज फॉरेन पॉलिसी, सीन्स इंडिपेन्डन्स नॅशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली, २०११

५. यादव सूर्या नरीन, बालोह इंदू, इंडियाज फॉरेन पॉलिसी, ग्लोबल व्हिजन पब्लिशिंग हाऊस, न्यू दिल्ली

६. प्रा. नाईकवाडे अशोक, भारताचे परराष्ट्र धोरण, विश्वस्त संभाजी पाटील, धर्मदाय प्रतिष्ठाण, कुर्ली, जि. बेळगाव

भारतीय लोकशाही (सिद्धान्त आणि व्यवहार)

Dr.Vijay Krushnarao Kale

Narayanrao Kale Smruti Model College Karanja (Ghadge)Dist.-Wardha ,Mobile No.9421820831Mail Address: kalevijay1966@gmil.com

भारताला स्वातंत्र्य मिळून पंचाहत्तर वर्षे झालीत. आपण इ. सन. २०२१-२२ हे वर्षे भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव म्हणून साजरा करीत आहोत.तसं बघितल तर स्वातंत्र्याचा हा पंचाहत्तर वर्षाचा इतिहास हा मुल्यांकना करीता मर्यादित कालखंड आहे.कारण आज आपण जगामध्ये जे विकसित आणि प्रग्लभ लोकशाही राष्ट्र बघतो त्यांना मोठी ऐतिहासीक पार्श्वभूमी आहे.जसे इंग्लंड,अमेरिका,फ्रांस इत्यादी. त्यामुळे त्यांच्याशी आपली तुलना करणे हा आत्मघात ठरेल.आणि आपल्या सोबत कमी अधिक कालावधीत स्वतंत्र झालेल्या पण आपल्यापेक्षा अधिक प्रगती साधलेल्या देशांशी तुलना केल्यास कोणती कारणे किंवा परिस्थितीत आपण मागे/ पुढे राहण्यास कारणीभूत ठरली याचा आढावा घेता येणे शक्य आहे.ब्रिटीश प्रायमिनिस्टर विन्स्टन चर्चिल भारताला स्वातंत्र्य देणे म्हणजे एखाद्या नाबालिकाच्या हातात लोडेड गण (बंदूक) देण्यासारखे होईल.पुढे चालून असे ही म्हणाले की भारताला लोकशाही पेलणार / झोपणार नाही. खरोखर आपल्याला लोकशाही व्यवस्था पेलली / झोपली हा खरा प्रश्न आहे. थोळक्यात गेल्या पंचाहत्तर वर्षात आपण किती लोकशाही मुल्य जपली किंवा पायदडी तुडविली याचा आढावा घ्यायचा आहे.प्रस्तुत अध्ययन भारतीय लोकशाही सिद्धान्त आणि व्यवहार यांशी निगडीत आहे.

लोकशाही ही एक विचारप्रणाली आहे. विचारप्रणाली म्हणजे विचारांचे शास्त्र.असे विचार की जे व्यक्ती वा राष्ट्र राज्य मनास प्रभावीत करते.ते प्रभावीत मन व्यक्ती वा राष्ट्र राज्याच्या प्रती निष्ठा निर्धारित करते, प्रसंगी प्राणाची आहूती देण्यासही किंवा आत्मघात करण्यास कारणीभूत ठरतात. अमेरिका लोकशाही च्या

काही प्रमाणात थेट लोकशाहीची जोड असावी, हे सर्वमान्य आहे. भारतात थेट लोकशाही फक्त कायद्याच्या मसुद्यांवर लोकांच्या हरकती मागण्यापुरतीच आहे. पुढे त्या हरकती आणि सूचनांवर काय विचार झाला ते कळण्याचा कोणताही मार्ग नाही. लोकशाहीत नागरिकांचा सहभाग हा विषयच आपल्याकडे वर्ज्य असल्यामुळे आणि नागरिकांनाही त्याची फारशी खंत नसल्यामुळे 'नागरिक' हा नागरिक नसून फक्त 'मतदार' राहिलेला आहे. अर्थात त्याच्या अस्तित्वाची जाणीव आपल्या राजकीय पक्षांना फक्त मतदानाच्या वेळी होते. नंतर पाच वर्षे त्याला कसही आणि कितीही गृहीत धरलं जाऊ शकते. लोकशाहीची लोकप्रतिनिधीशाही आणि त्यानंतर पक्षप्रमुखशाही झाली असे आपण नेहमी म्हणतो. भारतासारख्या महाकाय आणि भ्रष्ट वृत्ती फोफावली असलेल्या देशात सजग नागरिकत्व न बनता केवळ मतदार बनून का राहतात याचे समाजशास्त्रीय आणि मानसशास्त्रीय अध्ययन होण्याची आवश्यकता आहे. अशाप्रकारच्या विविध मुद्यांच्या संदर्भात यथायोग्य विवेचन व विश्लेषण करण्याच्या उद्देशाने प्रस्तुत संपादकीय ग्रंथाची रचना करण्यात आली आहे.

आम्ही भारतीय नागरिक या प्रस्तुत संपादित ग्रंथाकरिता लेख पाठविणाऱ्या प्राध्यापक, संशोधक तथा लेखकांचे सहकार्य अत्यंत बहुमूल्य आहे, त्यांच्याप्रती कृतज्ञता व्यक्त करणे माझे कर्तव्य समजतो. आमचे मार्गदर्शक जनविकास शिक्षण संस्था येवदाचे सचिव आदरणीय मा. गजाननराव कोकाटे साहेब यांची प्रेरणा अतिशय मौलिक आहे. आमच्या कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवदाचे प्राचार्य डॉ. वाय. जी. सिंग तथा प्राध्यापक वृंद आणि शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांचे सहकार्य अनन्यसाधारण आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचे प्रकाशन आमचे मित्र प्रा. विराग एस. गावंडे सर, संचालक, आधार पब्लिकेशन अमरावती, यांच्या अविरत सहकार्यामुळेच सहज साध्य झाले आहे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रकाशन प्रक्रियेत सहकार्य करणारे सर्व मान्यवर, प्राध्यापक, संशोधक आणि स्नेहीजनांचे मन:पूर्वक आभार व्यक्त करतो.

दि. १५ ऑगस्ट २०२२

संपादक
डॉ. संदीप भीमराव डोंगरे
इतिहास विभाग प्रमुख
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवदा,
ता. दर्यापूर, जि. अमरावती

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	भारताचे आण्विक धोरण	**डॉ. वसंत रामसिंग पवार**	1
2	भारतीय परराष्ट्र धोरणातील तत्त्वे	**डॉ. संजय बिरंगणे**	6
3	भारतीय लोकशाही (सिद्धान्त आणि व्यवहार)	**Dr.Vijay Krushnarao Kale**	15
4	आतंकवाद आणि भारतीय नागरिक	प्रा. डॉ. प्रफुल इ .ढोके	24
5	पक्षीय राजकारण आणि केंद्र-राज्य संघर्ष एक अभ्यास	**प्रा. डॉ. स्वामी विरभद्र गुरप्पा**	31
6	सामाजिक न्याय आणि भारतीय नागरिकत्व	**प्रा.डॉ.उत्तम हुसनाजी मानवते**	40
7	भारतीय नागरिक आणि समतेचा अधिकार	**प्रा. डॉ. सुनिता प्र. मनवर**	45
8	डॉ. आ. ह. सोळुंखे यांचा सांस्कृतिक व धार्मिक इतिहासाच्या पुनर्मांडणीचा दृष्टीकोन	**डॉ. विनोद गंगाधरराव वाघाळकर**	49
9	भारतीय नागरिक आणि शिक्षणाचा अधिकार	**प्रा.रमेश शंकर माने**	56
10	समकालीन भारतातील राष्ट्रवाद	**प्रा.डॉ. बालाजी विठ्ठलराव पवार**	70
11	केंद्रीय अंदाजपत्रक आणि भारतीय नागरिकांचा आर्थिक विकास	**प्रा शिंगाडे अभिजीत मनोहर, प्रा. सूर्यवंशी कुलदिप आप्पासाहेब**	78

Agriculture Development Towards Sustainability

Editors

Riswan M,
Dr. Prasanna Srinivas.R,
Rajesh KR., Abhay,
Santosh P. Mane

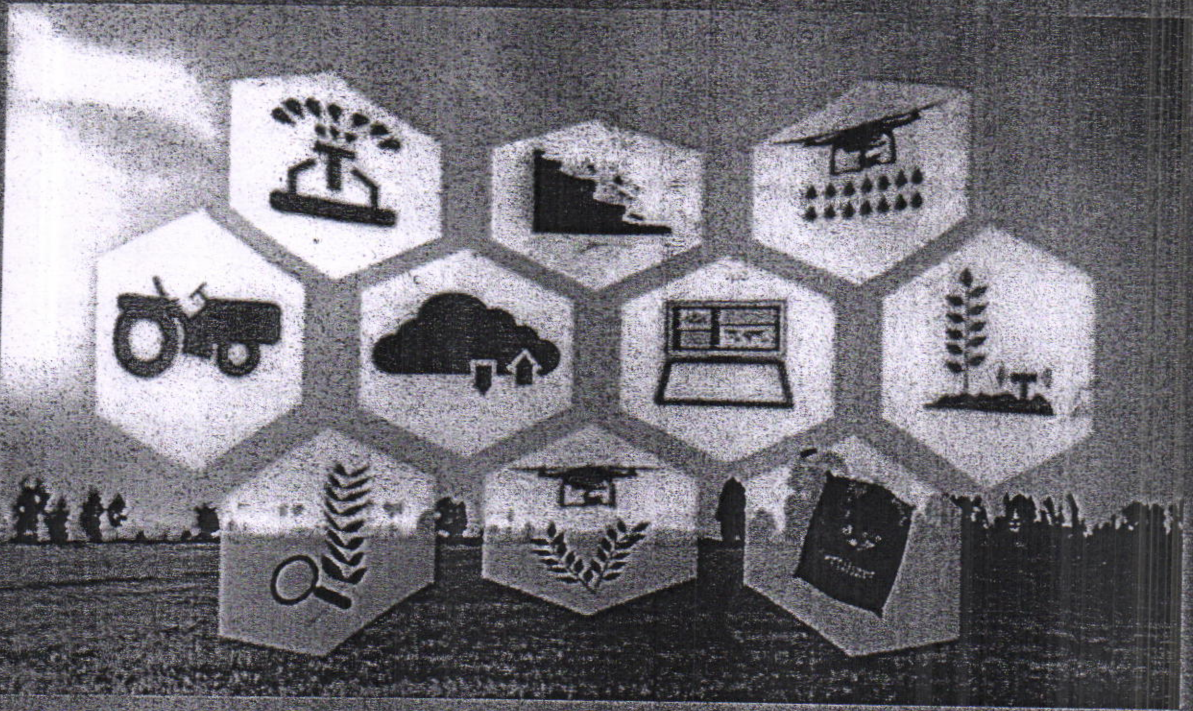

Jyotikiran Publication, Pune

Jyotikiran Publications, Pune
International Publication

ISBN: 978-93-94819-16-0
Pub. Date: 30 Nov. 2022
Volume: I

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Agricultural Marketing In India **Dr.Maneesh.B**	1-3
2	Role of Women and Employment In Agriculture Sector **Dr. Ulhas Ramji Rathod**	4-6
3	Green Revolution and Its Impact on Indian Agriculture **Dr.Mogalappa**	7-9
4	Changes in crude fiber in mutants of Cluster bean {Cyamopsis tetragonoloba L. (Taub.) induced by chemical and physical mutagens. **Sunita Bhosle**	10-15
5	Ethnobotanical Survey Of Medicinal Plants Used To Cure Skin Diseases **Priyanka Ingle, Madhuri Pawar**	16-17
6	Diseases of chili and their management **Rahul singh Raghuvanshi, Dr. Subhash Chandra**	18-23
7	Review on Effects of different fertilizer treatments on growth and yield of various crops **Mangesh M. Vedpathak, and Balbhim L. Chavan**	24-32
8	Challenges and Strategies for Sustainable Agriculture in India. **Dr. Sucheta Y. Naik**	33-36
9	Organic Farming: Best Alternative Towards Sustainability **Dr. Manisha A. Mahatale, Dr. Ashish K. Mahatale**	37-42
10	Agricultural Laws in India: An Analysis **Dr. Asha R. Tiwari**	43-45
11	Challenge to Indian Agriculture : Land Fragmentation – Causes, Its Implications and Remedies **Prof. Yuvraj Pandharinath Jadhav**	46-49
12	Use of non-conventional methods for the extraction of value-added products from citrus waste **Mr. Ghadge Amit Babasaheb**	50-54
13	Agriculture of India: A SWOT Analysis **Dr. Nitinkumar M. Patil, Ranjana Mhalgi**	55-58
14	Agro-Based Industries: The Backbone of Rural Development **Dr.Gayatri S, Tiwari**	59-62
15	Issues, Challenges and Prospects of Indian Agriculture **Mrs. Arpita Laddha**	63-66
16	Road To Revival Of Agro-Tourism Sector In India: Post Covid-19 Pandemic **Dr. Susan Alex**	67-72
17	Online-to-offline mode shifting of Agricultural Products: E-commerce becoming New Retail for Agri-Products. **Rachna Ashish Rathi**	73-77
18	Nanotechnology a tool for Sustainable Agriculture against stress: An assessment **Indra Jeet Chaudhary, and Mangesh M. Vedpathak**	78-87
19	Significance of Legal Framework for Sustainable Agriculture in India **Arafatali Saiyed, Akil ali Saiyed**	88-91
20	Organic Farming: A Way of Sustainable Agriculture in India **Dr. S. H. Kadekar**	92-94
21	Agricultural development is the backbone of the economy! **Dr. Prakash Laxmanrao Dompale**	95-99
22	Impact of Technology on Agriculture: A Brief Study **Dr. Vanmala R. Tadvi**	100-102
23	Aquaculture and Apiculture **Dr. Vaishali S. Panchwate (Tinkhede)**	103-110
24	Health Conditions Of Elderly People: A Sociological Study **Rajnikant Chandrappa, Dr. Shanta B. Astige**	111-117
25	देशाच्या आर्थिक विकासात कृषी व्यवसायाची भूमिका प्रा. डॉ. जे. एस. सवाईथूल	118-123

ISBN: 978-93-94819-16-0
Pub. Date: 30 Nov. 2022
Volume: I

Role of Women and Employment in Agriculture Sector

Dr. Ulhas Ramji Rathod
Narayanarao Kale Smruti Model College Karanja(Gha.), Dist. Wardha
Corresponding Author- **Dr. Ulhas Ramji Rathod**
Email- dr.ulhas_rathod@rediffmail.com
DOI-10.5281/zenodo.7476097

Introduction

In India, 48.53% of the total population is female and 51.47% is male, while in Maharashtra, 48.17% of the total population is female and 51.83% is male. If we consider the agricultural laborers, 1.72 crore agricultural laborers in 1901, 2.40 crore agricultural laborers in 1911, 1.96 crore agricultural laborers in 1921, 2.21 crore agricultural laborers in 1931, 2.75 crore agricultural laborers in 1951, 3.15 crore agricultural laborers in 1971, 4.75 crore agricultural laborers in 1981. , there were 7.50 crore farm laborers in 1991, 8.30 crore farm laborers in 2001, 11.43 crore farm laborers in 2011. A review of the farm labor force over 110 years shows that the number of farm laborers has continued to increase, only to see a decline in 1921, as epidemics and disease decimated the population during that decade. In 2013-14, share of agriculture sector was 17% in Lakh, while employment was nearly 50%. The share of agricultural exports in total exports was 18.5% in 1990-91 and 14.2% in 2014-15. As the mainstay of rural economy is mainly agriculture, rural development is dependent on agricultural development. Agriculture sector needs to be developed for sustainable village development. Also, just as rural development is dependent on agricultural development; agricultural development is also dependent on many factors. The main factor in this is labor. The contribution of agricultural workers, especially women workers, in agricultural development is significant. Women's participation in agriculture is evident since ancient times, the place of women in the rural agrarian economy is very important. Women in the rural areas are the mainstay of agriculture and without their cooperation the agriculture sector cannot be completed. Basically, women have invented the agricultural business and since ancient times, the proportion of women in the agricultural business is high. They work as farmers and farm laborers in agriculture, and also do domestic work, which means that women in rural areas work almost 16 hours a day. Women in rural areas do household work such as sowing, harvesting, threshing etc. in agricultural work.

India is a developing country. Rural economy is very important in this country. As the livelihood of nearly 70 % of the people is agriculture and allied industries, agriculture plays an important role in India's economic development. The share of agriculture sector in 1950-51 was 56.5%, in 1960-61 the share of agriculture sector was 52.13%, in 1970-71 the share of agriculture sector was 45.77%, in 1980-81 the share of agriculture sector was 39.6%, in 1990-91 the share of agriculture sector was 32.91%, The share of agricultural sector in 2000-01 was 26.1%, in 1910-11 the share of agricultural sector was 14.2%, in 1911-12 the share of agricultural sector was 18.3%, in 1912-13 the share of agricultural sector was 16.3%, in 1914-15 the share of agricultural sector was 15.08%, was Although the share of agriculture sector in national income is decreasing, the rate of growth of national income is dependent on the rate of growth of agricultural income. According to the 2011 census, 68.9% of the total population in India lives in rural areas, 54.8% of the population in Maharashtra lives in rural areas.

Research Methodology-

Secondary materials were used. In this, economic survey of Maharashtra, economic review, census report, human development index report, reference books, newspapers, magazines, internet were used and on that basis this research essay is being presented through descriptive method.

Objectives-

A study of employment trends, nature of work and remuneration of women in agriculture sector.

To study the problems of women in agriculture.

Finding solutions to solve the problems of women in agriculture.

Assumption-

The proportion of women is more than men in agriculture

ISBN: 978-93-94819-16-0
Pub. Date: 30 Nov. 2022
Volume: I

The remuneration of work is low and there is inequality.

Women face many problems.

Nature of his work-

Cleaning cowsheds, milking, feeding animals, weeding, planting, sowing, weeding, harvesting etc. are all done by women. Also, the participation rate of women is high in businesses that are complementary to agriculture. E.g. Women are also seen to be involved in dairying, sericulture, poultry farming, fisheries, goat rearing, sheep rearing. A large number of women workers are also seen in agricultural marketing and small scale industries.

Agricultural marketing and small scale industries also see a majority of women workers. Also, in some places, it is seen that women are active in financial planning with the help of self-help groups. It can be seen that agriculture was basically invented through women. Also, this business is mostly based on women's labor. While clarifying the contribution of women in agriculture, the survey report of the International Labor Organization shows that 50 percent of women are involved in food grain production and 100% of women are involved in the agricultural production process. At the same time, the participation of women in the dairy business as a supplementary business is seen to be very large. In modern times, there has been a change in the nature of agriculture business, and due to increase in production due to technology and green revolution, the stress of agricultural work on women is seen to be reduced and thereby saving a lot of their time.

Contribution of women in agriculture sector-

In India, the agriculture sector is considered as the backbone of the economy. Agricultural business is generally done in rural areas and although the use of technology has increased in modern times, the importance of women in agriculture does not decrease. According to Census 2011 in India, 12.78% of agricultural land is owned by women, and as they do not have special rights in the decision-making process, their role remains as a supporter to men in this field. 65% of agricultural work is dependent on women. According to a report by the World Food and Agriculture Organization, women contribute 32% to agriculture, while women contribute 48% to agricultural employment. Also, contribution of women is more than men in North Eastern region, Pahadi region, and Kerala state. In rural areas, the percentage of women dependent on agriculture is 84%, of which 33% are female farmers and 47% are female agricultural laborers. According to the Economic Survey Report 2018, the agricultural sector is becoming a women's field due to the migration of men to urban areas. According to the 2011 census report, 55% of the total women are agricultural laborers and 24% are female farmers. About 7.5 crore women are engaged in poultry and animal husbandry. Women account for 20 to 30% of agricultural production. According to India Census Report 2011 the total number of women laborers was 149.8 lakhs. Out of a total of 149.8 lakh women workers, 35.9 lakh women are in cultivation sector while 61.5 lakh are agricultural laborers, 8.5 lakh are women in domestic industry and 43.7 lakh are classified as other workers. Regarding the employment of women in Maharashtra, according to the census of 2011, the total number of women workers was 1 crore 68 lakh 11 thousand, of which 49 lakh 77 thousand were farmers, 67 lakh 11 thousand were agricultural laborers, 53 lakh 5 thousand were working in the domestic sector, and 45 lakh were working in other service sectors. 68 thousand women participated. Out of the total number of female workers in agriculture, the proportion of female agricultural workers is higher. Women are constantly involved in all the activities from tillage of the farm land to the handing of the product. At the same time, women also play an important role in household work.

Characteristics of women agricultural workers-

1. Lack of education among agricultural women in India.
2. Precarity of work.
3. Women working in the agricultural sector are unorganized, because the agricultural sector is also unorganized.

© AUTHORS

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publishers.

ISBN: 978-93-95008-57-0

FIRST EDITION : 2023

Printed and Published By :

Shri Ganesh Raut

Om Sai Publishers & Distributors

Plot No. 29 Behind T.B. Ward,
Indira Nagar, Nagpur 440003,
Ph.9923693506,
E-mail- *ospdnagpur@yahoo.com*

Sales Office :

Smt. Jyoti Naresh Khapekar
SAI JYOTI PUBLICATION
Teen-nal Chowk, Kasarpura,
Behind Panjivani Market,
Itwari, Nagpur. 440002
Mob. No. : 9764673503
E-mail id : sjp10ng@gmail.com.
Website : www.saijyoti.in

Books N Books
Plot No.65, Radhika Palace,
Medical Chowk Hanuman Nagar,
Nagpur - 440009.
Mob. No. : 9923693506
E-mail id : sjp10ng@gmail.com.
Website : www.saijyoti.in

Branches

Pune : 203, Paris Sparsh Height,
Ambamata Mandir Road,
Ambabai Dara, Dhayari,
Pune – 411041
Mob. No. : 9420318884

New Delhi : 213, Vardan House,
Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi.
Pin Code – 110002
Mob. No. 8888828206, 9923693506

Type Setter :

Prasad, Nagpur
9881866500

PREFACE

We are please to release this **Text Book of botany Semester – VI** for undergraduat of **RashtrasanthTukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.** As per the new of UGC a wide range of topics are included in this new pattern. So the student difficulty to find all the topics in single book. So we thought to complile all the top book.

The book has been written with primary objective of providing an up to date knowle students and teachers. The present text book includes the precise information with i for better understanding of the topics.

In this edition certain biochemistry, biotechnology and herbal technology including enzymology, plant tissue culture, genetic engineering. Herbal technology including concepts, methods, dye yielding herbal plants and herbs used in cosme phytogeography, utilization of plants, techniques of microscopy and Pharmacognosy the phytogeographic and climatic regions of India, environmental pollution, natural and their conservation strategies, ethnobotany and their scope and importance, mis Pharmacognosy and pharmacological plants are also included. We are sure that as all topics covered in this book, it can be useful for all studnets of botany.

In this endeavor the authors wishes to acknowledge valuable help received from o friends and colleagues for the improvement of this book. The book is divided into t and each papers consists of four (4) units.

We are also thankful to Shri. Dinesh Dhawane and entire staff of **Sai Jyoti Pu Nagpur**

We have made an effort to present the topics in easy language with clear and unde illustrations with well labelled diagram and maintained the text as readable for und students.

We hope that, the present ediction shall be liked and appreciated by the studnets ac We shall appreciate to receive suggestions and constructive criticism from the tea colleages for the further improvement of the book.

ABOUT THE AUTHORS

Dr. Sanajy M. Meshram MSc. B.Ed, PhD, Assistant Professor, Botany, Manoharbhai Patel College Sakoli Dist. Bhandara RTMNU, Nagpur, Teaching Experience: 10 years UG and PG, Achievement*: Published 32 research articles in journal of international and national repute. Also published two chapters in books published by national publishers. Presented papers in international and national conferences. Two National awards one from Pondicherry Young Scientist Award (International Scientist Awards on Engineering Science and Medicine, 2021). Three books published. His area of specialization includes Paleobotany, Medicinal Botany and Plant Pathology.

Dr Vishal Patil M. Sc., M. Phil., Ph. D. is an eminent researcher of Pune University (Now-Savitribai Phule University of Pune). Now working as Assistant Professor at Post Graduate Department of Botany, Dr. R. G. Bhoyar Arts, Commerce & Science College (Vidyabharti College), Seloo, Dist. Wardha. From the track of academic record, he did M.Sc. from PGTD Botany, RTMNU, Nagpur, M.Phil. & Ph.D. from Department of Botany, University of Pune. He is a Post Graduate Teacher approved by Board of Deans of RTM Nagpur University and also recognized Ph.D. Supervisor. His area of interest is plant tissue culture, secondary metabolites, plant pharmacognosy, mycology and plant pathology, taxonomy, Ethnobotany and medicinal plants. He has 14 years teaching experience including UG&PG. He has published 30 research papers in different national and international peer reviewed journals. He has published 05 books and 03 book chapters. He has participated in several National and International conferences/seminars in India & abroad also. He is acting as a resource person in various conferences/seminars and delivered a lead lectures. He has guided above 40 M.Sc. project students. He is associate editor and reviewer of research journals. He is working as a member on different committees and NAAC Steering coordinator. He has visited several national parks and wild life sanctuaries for his research. He has collaborative work with Univesity of Pune, India; Bebhan University, Iran & Hanyang University, South Korea. He is a member of Indian Botanical Society and also Trees for future India and USA.

Dr. Pravin J. Kale, M.Sc. Ph.D. (Botany) is presently working as a Assistant Professor, Department of Botany, Narayanrao Kale Smruti Model College Karanja (Gh.) Dist-Wardha. He has teaching experience of 10 years for UG and research experience of 15 years. He has completed one major research project sanction by DST New Delhi. He has 17 research publication in National and International journals and 01 article. He has attended 67 national and international conferences and 18 papers presented. He has delivered 13 guest lectures. He has a life member of Indian Aerobiology Society, India

Dr Bipin Kalbande, Ph.D. Life Sciences (Plant Biotechnology), M.Sc. Botany (Molecular Biology & Plant Biotechnology), M.Sc. Biotechnology (Plant Biotechnology), M.Phil. (Plant Biotechnology), SET (Life Sciences), ICAR-NET (Agriculture Biotechnology), Currently Working as Head & Assistant Professor, Department of Botany, Nabira Mahavidyalaya, Katol. Have more than 8 years of teaching experience at U.G. & P.G. level, in various teaching institutions. Have more than 6 years of research experience at Central Institute of Cotton Research, Nagpur. Have published 14 International & 7 National research publications.

Prof. Mansi Joshi, M.Sc., SET, GATE : Presently working as Assistant Professor, Department of Botany Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya, Bharsingi, Narkhed, Dist. Nagpur with 3 years of teaching and research experience and published 02 research papers in reputed journals.

Dr. Aparna M. Yadav, M. Sc., Ph. D. (Botany), B. Ed., M. Phil., rendering service as Assistant Professor in Department of Botany, J. M. Patel Arts, Commerce and Science College, Bhandara with teaching experience of 10 years at U. G. Level and P. G. Level. Sucessfully completed One 'Minor Reseach Project' sanctioned by UGC. 'Recognised Supervisor for Ph. D. in Botany under Science Faculty of R. T. M. Nagpur University, Nagpur. Area of specialization is Palaeobotany, Published several research papers in National and International journal of repute and proceeding of National and International Conferences.

₹ 275/-

BOTANY

B. Sc. Semester-VI

... Biotechnology and Herbal Technology

... of Plants, Techniques and Pharm...

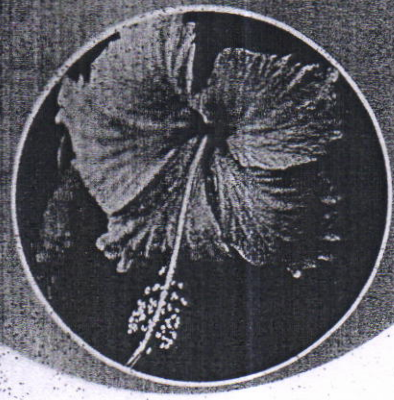

Dr. S. M. Meshram

Dr. V. N. Patil

Dr. P. J. Kale

Dr. B. B. Kalbande

Prof. M. A. Joshi

Dr. A. M. Yadav

स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षा निमित्य...

ISBN 978-93-92310-15-7

आज़ादी का अमृत महोत्सव

भारतीय स्त्रीयांचे सक्षमीकरण

● संपादक ●

"भारतीय स्त्रीयांचे सक्षमीकरण" रमणशील पब्लीकेशन, औरंगाबाद ISBN : 978-93-92310-15-7

अणुक्रमणिका/Contents

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२८	आधुनिक स्त्री : नवी आव्हाने, नवी दिशा **प्रा. संदीप चपटे**	१२२
२९	प्राचीन भारतीय स्त्री कर्तुत्व व योगदान **प्रा. जगताप शुभांगी जगदीश**	१२७
३०	कॉम्रेड के.के. शैलजा : राजकीय क्षेत्रातील एक सक्षम महिला नेतृत्व **डॉ. जमीर तांबोळी**	१३०
३१	पालघर जिल्हातील आदिवासी समाजाच्या परिवर्तनात गोदावरी परुळेकरांचे योगदान **भास्कर गोतीस**	१३६
३२	आधुनिक भारतीय स्त्री कर्तृत्व : पंडिता रमाबाई व सावित्रीबाई फुले **डॉ. दयानंद प्रभू गायकवाड**	१३९
३३	महिला मुक्तीच्या क्रांतीकारी महानायिका क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले **प्रा. डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे**	१४१
३४	आधुनिक भारतीय स्त्री कर्तुत्व व योगदान **सौ. चंचल सागर जाधव**	१४५
३५	महिला सक्षमीकरण **प्रा.डॉ.आर.डी.खताळ**	१४९
३६	स्त्री सबलीकरणातील महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे योगदान **प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे**	१५२
३७	कृषी क्षेत्रात महिलांची भूमिका **डॉ.उल्हास रामजी राठोड**	१५५
३८	आधुनिक काळातील भारतीय स्त्रियांची सामाजिक स्थिती, कर्तुत्व व योगदान **दिपाली एच. पंधरे**	१६२
३९	आत्महत्याग्रस्त किसान विधवाओं की पीडा : एक अध्ययन **भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे**	१६४
४०	दलित महिलाओं की सामाजिक स्थिती का विश्लेषणात्मक अध्ययन **Kalpana Devidasji Burhan**	१६८

३७. कृषी क्षेत्रात महिलांची भूमिका

डॉ.उल्हास रामजी राठोड
नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज, कारंजा (घा), जि.वर्धा.

प्रस्तावना

शेतीमध्ये विकास आणि गरिबी निर्मूलनाचा प्रमुख चालक होण्याची क्षमता आहे. परंतु अनेक राष्ट्रांमध्ये या क्षेत्राची कामगिरी काही प्रमाणात कमी होत आहे कारण अशा अडथळ्यांमुळे स्त्रियांना, जे वारंवार कृषी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वपूर्ण संसाधन आहेत, त्यांना शक्य तितक्या उत्पादकतेने काम करण्यापासून रोखतात. भारतामध्ये, शेती प्रचलित रूढी, परस्पर संबंध आणि लिंग भूमिका स्थापित करते. एक महत्त्वपूर्ण लोकसंख्याशास्त्रीय गट शेतीमध्ये काम करणाऱ्या महिलांचा बनलेला आहे, मग ते पारंपारिक किंवा औद्योगिक पद्धतींद्वारे, उदरनिर्वाह करणारे शेतकरी किंवा शेतमजूर म्हणून काम करतात. यामुळे दारिद्र्य आणि उपेक्षितपणा यांसारखी बाह्यता निर्माण झाली आहे आणि त्यामुळे लैंगिक असमानतेच्या समस्या वाढल्या आहेत. आर्थिक स्वातंत्र्य, निर्णय घेण्याची क्षमता, एजन्सी आणि शिक्षण आणि आरोग्य सेवा यासारख्या समस्यांशी शेतीचा घनिष्ट संबंध आहे.

भारतात महिलांच्या सामाजिक—आर्थिक सक्षमीकरणाचे स्वप्न भारताच्या शेवटच्या परिघात राहणाऱ्या महिलांना सक्षम केल्याशिवाय पूर्ण होणार नाही. ज्यांचा दिवस सूर्योदयापूर्वी सुरू होतो आणि सूर्यास्तानंतर संम्पतो . या भारतातील महिला शेतकरी आहेत, ज्यांचा आवाज त्यांच्या लिंगामुळे अनेकदा ऐकू येत नाही आणि ज्यांना पितृसत्ताक परंपरा आणि लैंगिक सामाजिकीकरणामुळे तळागाळात त्यांची ओळख प्रस्थापित करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. बायको, सून आणि आई या भूमिकेव्यतिरिक्त शेतीतील महिलांचे काम आहे. तथापि, लिंग आधारित भेदभाव अनेक मार्गांनी चालू आहे: भारतीय धोरणांमध्ये महिलांना शेतकरी म्हणून ओळखले जात नाही ज्यामुळे त्यांना बँक, विमा, सहकारी आणि सरकारी विभागांचे संस्थात्मक समर्थन नाकारले जाते. प्रगतीशील भारताचे स्वप्न साकार करायचे असेल तर धोरण आणि अंमलबजावणी या दोन्ही पातळ्यांवर हे आवाज ऐकायला हवेत. भारतातील महिला शेतकरी पेरणीपासून कापणीपर्यंत बहुतेक मोठ्या शेतीची कामे करतात, तरीही त्यांच्या पुरूष समकक्षांपेक्षा संसाधनांपर्यंत त्यांचा प्रवेश कमी आहे. कृषी क्षेत्रातील वाढीचा वेग वाढवण्यासाठी ही लिंगभेद कमी करणे आवश्यक आहे. भारतातील सर्व आर्थिकदृष्ट्या सक्रिय महिलांपैकी 80 टक्के कृषी क्षेत्र रोजगार देतेय त्यामध्ये 33 टक्के कृषी कामगार आणि 48 टक्के स्वयंरोजगार शेतकरी आहेत. भारतात, 85 टक्के ग्रामीण स्त्रिया शेतीत गुंतलेल्या आहेत, तरीही केवळ 13 टक्के मालकीची जमीन आहे. बिहारमध्ये फक्त 7 टक्के महिलांना जमिनीचा हक्क आहे, तरीही विविध कृषी कार्यात महिलांची भूमिका महत्त्वाची आहे. आर्थिक सर्वेक्षण 2017–18 असे म्हणते की पुरुषांचे ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर वाढत असताना, कृषी क्षेत्राचे 'स्त्रीकरण' होत आहे, ज्यामध्ये महिलांची संख्या वाढत आहे ज्यामध्ये शेतकरी, उद्योजक आणि मजूर अशा अनेक भूमिका आहेत. बिहारचे कृषी क्षेत्र अत्यंत स्त्रीप्रधान आहे, शेतीच्या कामात गुंतलेल्या एकूण कर्मचार्यांपैकी 50.1 टक्के महिला आहेत. ('बिहारच्या अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेतील महिला'

साध्य करण्यासाठी त्यांचे योगदान कमी करते. शेतीतील लिंग अंतर कमी केल्याने कृषी उत्पादकता वाढवून, गरिबी आणि भूक कमी करून आणि आर्थिक विकासाला चालना देऊन समाजासाठी महत्त्वपूर्ण लाभ मिळू शकेल. स्त्रिया, पुरुषांप्रमाणेच, ''उत्पादक संसाधने'' मानल्या जाऊ शकतात, परंतु त्या देखील अशा नागरिक आहेत ज्यांचे संरक्षण, संधी आणि त्यांचे सरकार आणि आंतरराष्ट्रीय समुदाय प्रदान केलेल्या सेवांवर पुरुषांसोबत समान हक्क आहेत. लैंगिक समानता हे स्वतःचे सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (डक्ळ) आहे आणि ते अत्यंत गरिबी आणि उपासमार कमी करण्याच्या डक्ळ लक्ष्यांच्या प्राप्तीशी थेट संबंधित आहे. कृषी धोरण निर्माते आणि विकास अभ्यासकांचे हे सुनिश्चित करणे बंधनकारक आहे की महिलांना कृषी विकासाच्या प्रक्रियेत पूर्णपणे सहभागी होता येईल आणि त्याचा लाभ घेता येईल. त्याच वेळी, शेतीमध्ये लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन दिल्याने अत्यंत गरिबी आणि भूक कमी होण्यास मदत होऊ शकते. कृषी विकास आणि कृषी विकासासाठी महिलांसाठी समानता चांगली असेल. शेती आणि ग्रामीण भागातील महिलांची भूमिका आणि स्थिती प्रदेश, वय, वांशिक आणि सामाजिक वर्गानुसार मोठ्या प्रमाणात बदलते आणि जगाच्या काही भागांमध्ये वेगाने बदलत आहे. धोरण–निर्माते, देणगीदार आणि विकास अभ्यासकांना माहिती आणि विश्लेषणाची आवश्यकता असते जी महिलांनी केलेल्या योगदानातीलविविधता आणि लिंग–जागरूक निर्णय घेण्यासाठी त्यांना सामोरे जात असलेल्या विशिष्ट आव्हानांना प्रतिबिंबित करते.

- **कामातील सहभागाची परिस्थिती**

महिला शेतकरी जगाच्या लोकसंख्येच्या एक चतुर्थांशपेक्षा जास्त प्रतिनिधित्व करतात. विकसनशील देशांमध्ये सरासरी 43 टक्के कृषी कार्यबल महिलांचा समावेश आहे, लॅटिन अमेरिकेतील 20 टक्के ते पूर्व आशिया आणि उप–सहारा आफ्रिकेत 50 टक्के आहे. तरीही, शेतीशी संबंधित मालमत्ता, निविष्ठा आणि सेवांमध्ये स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कमी प्रवेश आहे. पुरुषांप्रमाणेच त्यांना उत्पादक संसाधनांमध्ये प्रवेश मिळाला असता, तर महिला उत्पन्न वाढवू शकतात

- **शेतीतील महिला :**

सर्व विकसनशील देशांच्या प्रदेशांमध्ये महिला कृषी आणि ग्रामीण आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये आवश्यक योगदान देतात. त्यांच्या भूमिका क्षेत्रांमध्ये आणि प्रदेशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदलतात आणि जगाच्या अनेक भागांमध्ये वेगाने बदलत आहेत जेथे आर्थिक आणि सामाजिक शक्ती कृषी क्षेत्रामध्ये परिवर्तन करत आहेत. कंत्राटी शेतीचा उदय आणि उच्च–मूल्य असलेल्या कृषी उत्पादनांसाठी आधुनिक पुरवठा साखळी, उदाहरणार्थ, पुरुषांपेक्षा स्त्रियांसाठी भिन्न संधी आणि आव्हाने सादर करतात. हे फरक स्त्रियांच्या विविध भूमिका आणि जबाबदाऱ्या आणि त्यांना येणाऱ्या अडचणींमधून निर्माण होतात. स्त्रिया त्यांच्या स्वतः च्या खात्यावर शेतकरी म्हणून, कौटुंबिक शेतात बिनपगारी कामगार म्हणून आणि इतर शेतात आणि शेती उद्योगांवर मोबदला किंवा पगारी कामगार म्हणून काम करतात. ते निर्वाह आणि व्यावसायिक स्तरावर पीक आणि पशुधन उत्पादनात गुंतलेले आहेत. ते अन्न आणि नगदी पिके तयार करतात आणि पिके, पशुधन आणि मत्स्यपालन यांचा समावेश असलेल्या मिश्र कृषी कार्यांचे व्यवस्थापन करतात. या सर्व महिलांना कृषी कामगार दलाचा भाग मानले जाते दक्षिण आशियाई सरासरीवर भारताचे वर्चस्व आहे, जेथे कृषी कामगार दलात महिलांचा वाटा केवळ 30टक्क्यांहून अधिक स्थिर राहिला आहे. हा मुखवटा इतर देशांमध्ये बदलतो जेथे कृषी कामगार दलातील महिलांचा वाटा नाटकीयरित्या वाढलेला दिसतो, जसे की पाकिस्तान जेथे 1980 पासून

ISBN: 978-93-91143-75-6

MODERN TRENDS IN MULTIDISCIPLINARY SUBJECTS

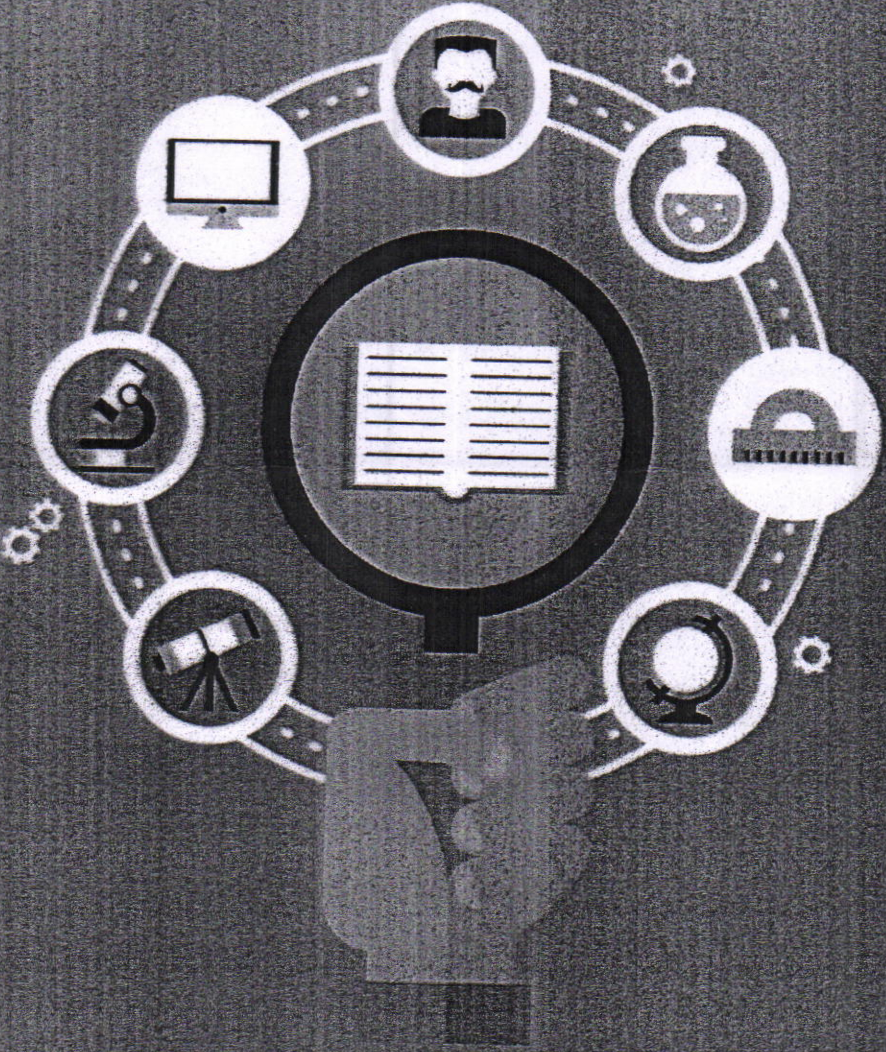

Dr. Vishnu Wahatule

Published By
BMP Publisher
www.bmppublisher.com

ISBN: 978-93-91143-75-6

Contents

Sr. No	Name of the Paper & Professor	Page No.
1	**Simultaneous Determination of Dopamine Using Copper Nano ParticleModified Electrode** Dr. S. Peer Mohamed	1
2	**EFFECT OF VERMICOMPOST ON THE GROWTH AND YIELD OF *SOLANUM MELONGENA*** Dr. S. Peer Mohamed	9
3	**Emerging Perspectives in English Language, Literature, and Culture** Dr. Dushyant Nimavat	16
4	**Indian Thought and Culturein the English Language** Dr.Dushyant Nimavat	21
5	**Tapping into effects of social media on college students: A study of sociology of entertainment** Dr Bhavna Wal	26
6	**Modern Trends in Teaching & Learning Pedagogies** *Dr. Asha R. Tiwari*	31
7	**A STUDY ON RABINDRANATH TAGORE'S CONTRIBUTION TO EDUCATION IN INDIA** Dr. Md Shahzad Manzar	35
8	**Application of Mathematics in Stock Market Trading** Sachin Sarode	38
9	**Empowering Adolescence through Life Skill Education** Prof.Dr.Shital Salve	44
10	**Heart Disease Prediction Using Machine Learning Algorithms** Mrs. J. Arockia Jeyanthi	48
11	**Knowledge and Perception of Spectacle Lens Material and its Impact on Human Health** Pablo Chandra, Ipsita Chakraborty, Ayan Chatterjee	55
12	**A Study to Assess Body Composition, Growth Status of School Going Children in the District of Hooghly, West Bengal** Tamanna Maji, Ayan Chatterjee	59
13	**Wind Energy potential and installed wind capacityin some states of India during the year 2020-21** Shailendra Bhalchandra Kolhe	66
14	**FEMINIST ISSUES IN SHASHI DESHPANDE'S THAT LONG SILENCE** Dr.A.VENKATA RAMANAMMA	70
15	**Impact of Tobacco on Oral Cancer: A Review** Ankita Gon	75
16	**ATTITUDE OF TEACHERS' TOWARDS INCLUSIVE EDUCATION** DR. HARISH KUMAR YADAV	81
17	**Research in Multidisciplinary Subjects: Integrating Qualitative and Quantitative Methods** Dr. Naveen Kumar M.	87
18	**Trends of Engineering in India in 2023** Dr. Jawed Akhter & Ghulam Ahmad Raza	90
19	**शोध में आई0सी0टी0 का अनुप्रयोग** कल्पना उप्रेती	95
20	**ग्रामीण विकास: अडथळे व उपाय** डॉ. उल्हास रामजी राठोड	98

ग्रामीण विकास: अडथळे व उपाय

डॉ. उल्हास रामजी राठोड
नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज
कारंजा(घा.), जि. वर्धा – ४४२२०३
dr.ulhas_rathod@rediffmail.com
मो. नं. ९४२१६९३४५८

गोशवारा

भारत हा ग्रामीण समुदायाची भूमी असलेला देश असून वैदिक काळात ग्रामक्षेत्र प्रशासनाचे मुख्य अंग होते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत आजही ग्रामीण क्षेत्राला विशेष महत्व आहे. ग्रामीण भागामध्ये भारतीय लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा वास्तव्य करीत असलेला आढळतो. ग्रामीण क्षेत्रात भारताची बहुसंख्य लोकसंख्या निवास करीत असल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा प्रभाव पडतो. परंतु आजही ग्रामीणक्षेत्राकडे बघीतले असता आपल्याला स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर ७० वर्षे झाले असले, तरी ग्रामीण क्षेत्र पाहिजे त्या प्रमाणात विकसीत झालेले दिसत नाही. शासनाने आजपर्यंत अनेक योजना नियोजनाच्या माध्यमाने राबवील्या असल्या तरी ग्रामीण क्षेत्रात आजही विकास मार्गात अडथळे असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे ग्रामीण विकास करणे काळाची गरज आहे. कारण ग्रामीण भागात व शहरी भागात आज तफावत निर्माण झालेली आहे. शहरी भागात समस्या आहे पण त्याहीपेक्षा गंभीर समस्या ह्या ग्रामीण भागात आढळतात, त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक शहरी भागात समस्या असूनही आकर्षीले जातात, त्यामुळे खेडी ओस पडत आहे व शहरीक्षेत्रातही समस्या मध्ये भर पडत आहे. कारण असंतूलीत विकास हा अधिक असंतूलन निर्माण करते.

औद्योगिकरणामुळे, जागतिकीकरणामुळे आज भारतातील ग्रामव्यवस्था पूर्णपणे उध्वस्त झालेली आहे. ग्रामीण भागात वाढते दारिद्र्य, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, वाढती आर्थिक विषमता, ग्रामीण लोकांचे शहराकडे होणारे स्थलांतर अशा विविध समस्या आज भारतासमोर उभ्या आहे. या सर्वावर उपाय म्हणून अन्न सुरक्षा साध्य करणे व टिकविणे, शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा कमी करणे व आत्महत्यांना आळा घालने, यांत्रिकीकरण टाळणे व लघु, कुटीर व ग्रामद्योगांना उद्योगांचा विकास करणे, शहरी व ग्रामीण विकासात असलेली दरी भरून काढणे, ग्रामीण शेतीत सुधारणा करणे, ग्राम स्वावलंबी करणे, प्रशासन व समाजाची आर्थिक रचना यांचे जास्तीत जास्त विकेंद्रीकरण करणे, गरिबांच्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणणे व श्रमिकांची विचार करण्याची पध्दती बदलवून आर्थिक विषमता कमी करणे अशा ग्राविकासाकरीता विविध योजना व उपायाव्दारे जास्तीत जास्त लक्ष देणे काळाची गरज आहे. विशेषत: शेती व सलग्न उद्योग विकास आज ग्रामीण क्षेत्राची आवश्यकता आहे.

प्रस्तावना :

भारत हा ग्रामीण समुदायाची भूमी असलेला देश असून वैदिक काळात ग्रामक्षेत्र प्रशासनाचे मुख्य अंग होते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत आजही ग्रामीण क्षेत्राला विशेष महत्व आहे.ग्रामीण भागामध्ये भारतीय लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा वास्तव्य करीत असलेला आढळतो. १९०१ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८९ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्येवास्तव्याला होती. १९५१ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८३ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्ये वास्तव्याला होती. १९७१ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्ये वास्तव्याला होती. १९९१ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ७४ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्ये वास्तव्याला होती. २००१ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ७२ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्ये वास्तव्याला होती. २०११ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६९ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्ये वास्तव्य करते. ग्रामीण क्षेत्रात भारताची बहुसंख्य लोकसंख्या निवास करीत असल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा प्रभाव पडतो. परंतु आजही ग्रामीणक्षेत्राकडे बघीतले असता आपल्याला स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर ७० वर्षे झाले असले, तरी ग्रामीण क्षेत्र पाहिजे त्या प्रमाणात विकसीत झालेले दिसत नाही. शासनाने आजपर्यंत अनेक योजना नियोजनाच्या माध्यमाने राबवील्या असल्या तरी ग्रामीण क्षेत्रात आजही विकास मार्गात अडथळे असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे ग्रामीण विकास करणे काळाची गरज आहे. कारण ग्रामीण भागात व शहरी भागात आज तफावत निर्माण झालेली आहे. शहरी भागात समस्या आहे पण त्याहीपेक्षा गंभीर समस्या ह्या ग्रामीण भागात आढळतात, त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक शहरी भागात समस्या असूनही आकर्षीले जातात,

त्यामुळे खेडी ओस पडत आहे व शहरीक्षेत्रातही समस्या मध्ये भर पडत आहे. कारण असंतूलीत विकास हा अधिक असंतूलन निर्माण करत आहे. ग्रामीण क्षेत्रातील विकास मार्गात अडथळे—

❖ **ग्रामीण क्षेत्रातील विकास मार्गात अडथळे—**

१. **अविकसीत कृषीक्षेत्र—**ग्रामीण भागात कृषी हाच प्रमुख व्यवसाय असून त्यावर आधारीत इतर व्यवसाय हे कृषीवर अवलंबुन आहे. परंतु कृषी आजही तंत्रज्ञानयुक्त पुर्ण विकसीत झालेली नाही. कृषीक्षेत्रामध्ये अनेक अडचणी आजही उपलब्ध आहे. विकसीत देशाच्या मानाने आजही भारतीय कृषीची उत्पादकता कमी असल्याचे दिसून येते.

२. **दळणवळणाची समस्या—** ग्रामीण क्षेत्रामध्ये आजही दळणवळणाची व्यवस्था विकसीत झाल्याचे दिसून येत नाही. संचार व्यवस्था कोलमडलेली आहे. तसेच काही खेडी शासकीय वाहतुकी पासून दूर आहे. काही खेड्यांचा संपर्क आजही मुख्य रस्त्यांपासून तुटलेला आहे.

३. **अविकसीत ऊर्जाक्षेत्र—** आजही आधुनिक ऊर्जा स्त्रोताची कमतरता ग्रामीण क्षेत्रात दिसून येते. खंडीत विद्युत पुरवठा व वाढती विज कपात त्यामुळे सिंचनात अडथळे, आधुनिक ऊर्जा साधना पासून कोसोदुर जसे. सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, त्यामुळे परंपरागत इंधनाचा वाढता वापर व वृक्षतोड, पर्यावरण प्रदुषण ग्रामीण क्षेत्रात दिसून येते.

४. **वाढती बेरोजगारी—** ग्रामीण क्षेत्र विशेषतः कृषी क्षेत्रावर अवलंबुन असल्यामुळे लघु व कुटीर उद्योगाची कमतरता असल्यामुळे येथे हंगामी बेरोजगारी दिसून येते तसेच अर्धबेरोजगारी व छुपी बेरोजगारी मोठ्याप्रमाणावर आढळते.

५. **दारिद्र्यामध्ये पडणारी भर—** कृषी क्षेत्रावर लोकसंख्येचा अतिभार व लघु व कुटीर उद्योगाची कमतरता असल्यामुळे, तसेच योग्य शिक्षण, तंत्र व प्रशिक्षण सोयीचा अभाव असल्यामुळे बेकारीचे प्रमाण जास्त आढळून येते तसेच संधीच्या अभावामुळे अकार्यक्षम लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत आहे त्यामुळे दारिद्र्यामध्ये सतत भर पडत आहे.

६. **वाढती गरीबी—** ग्रामीण क्षेत्रामध्ये दुष्काळ, अवर्षण, रोजगार संधीचा आभाव, योग्य शिक्षण व प्रशिक्षण सोयीचा अभाव, मानव संसाधन विकासाची कमतरता, निकृष्ट आरोग्य सोयी इत्यादीमुळे अकार्यक्षम लोकसंख्येचे जास्त प्रमाण व त्यामुळे वाढती गरीबी दिसून येते.

७. **पाण्याची टंचाई व अनिश्चित पाणी पुरवठा—** कृषी क्षेत्राला निश्चित पाणीपुरवठ्याच्या सोयीचा अभाव आहे. तर कोठे पिण्याच्या पाण्याची टंचाई दिसून येत असून योग्य दर्जाचे पिण्याचे पाणी उपलब्ध नाही.

८. **आरोग्य सुविधाचा अभाव—** ग्रामीण क्षेत्रात चांगल्या आरोग्य सेवा दूरदूर पर्यंत दिसत नाही. सरकारी प्राथमिक आरोग्य केंद्रात सुध्दा योग्य कर्मचारी नाही. त्यामुळे जनतेत अनेक असाध्य रोग दिसतात व गरीबीमुळे ते शहरी भागातील आरोग्य सेवांचा लाभ घेवू शकत नाही.

९. **शैक्षणिक सोयीचा अभाव—** ग्रामीण क्षेत्रात चांगल्या उत्कृष्ट व पुरेशा शैक्षणीक सोयी उपलब्ध नाही. प्राथमिक शिक्षणाचे खस्ता हाल आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या, पुढील शिक्षण सोयीचा ग्रामिणक्षेत्रात अभाव, योग्य तंत्र व प्रशिक्षण सोयीचा अभाव आजही ग्रामीण क्षेत्रात जाणवतो. कोठे कोठे तर प्राथमिक शिक्षणाच्याही सोयी नाही. त्यामुळे लहाण मुलांना शहरी भागामध्ये जावून शिक्षण घ्यावे लागते व आवश्यकते पेक्षा जास्त वेळ आईवडीला पासून दूर राहावे लागते. त्यामुळे योग्य सामाजिकरण घडून येत नाही.

१०. **ग्रामीण क्षेत्रात औद्योगिकरणाचा अभाव—** ग्रामीण क्षेत्र औद्योगिकरणापासून फार दूर आहे. तसेच परंपरागत लघु व

कुटीर उद्योग मोडकळीस आले आहे. त्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील लोक शहरी क्षेत्राला ओझे वाटत आहे कारण ते शहराकडे अकुशल रोजगाराकरीता येतात.

११. **बाजाराची अपूर्णता—** पुर्वी प्रत्येक ग्राम हे त्याच्या गुण वैशिष्ट्याने परिपूर्ण व स्वयंपूर्ण होते जसे भिवापूरची मिरची, वायगावची हळद, परावलंबीत्व ग्रामीण क्षेत्रात नव्हतेच सहकार्य, सहानुभुती व विकसीत नितीमुल्य विशेष करून ग्रामीण क्षेत्रात दिसून येत होती. आज श्रम बाजार, भांडवलबाजार, वस्तुबाजार यामध्ये अपूर्णता दिसून येते.

CONTEMPORARY
SOCIAL & POLITICAL MOVEMENTS

■ Dr. Sandip B. Kale

■ *First published,* – Date : 26th January – 2023

© Editor

■ **Published by**

Prof. Virag Gawande for
Aadhar Publications,
Behind Govt. VISH,
New Hanuman Nagar,
Amravati – 444 604.

■ **Printed by**

Aadhar Publications,

■ All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

■ Price : 200/-

■ ISBN- 978-93-95494-26-7

Editorial

I am very happy to publish this book on **SOCIAL & POLITICAL MOVEMENTS.** All the professors and researchers have made a concerted effort to clarify the contemporary context of social & political movements through various perspectives on the occasion of Republic Day (26th January - 2023). An honest effort has been made in cooperation with the professors and researchers to analyze and explicate their views in context with the social & political movements which has been a boon for knowledge through the present editorial book.

The Indian society is encompassed by caste, race, religion, languages, regions etc. and these have been highly stratified. There are profoundly ingrained social and economic disparities. Despite seven decades of democracy, norms are still rigid with respect to inter-group ties, marriage, religious and ritual observance. India's past is loaded with social movements set in motion against institutional and cultural obstacles that stopped persons going in the direction they wanted. Democratic movements aim to create a social system of equal standing in general. However, counter-social movements are also present, which oppose these attempts and do whatever possible to retain the status quo. Social movements have an advanced agenda, with the aim of reforming political and social structures. The social movement initiatives are focused on the goal of restoring society. A social movement may be described as a concerted effort to change certain social ties that are formed. Movement is never an ongoing trend because it is aimed towards those very specific intolerable aspects of the activity of society under the control of a large section of the population.

A social movement is a mass movement and a concerted effort by people to promote change or to fight change. The central principle of all social movements is that people

Index

S.No	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Political Views Of Women's Stipulation In India **Dr. Swarooprani.K**	1
2	Problem of Languages in India **Dr. S.K. Goyal**	6
3	Relevance of Gandhi's ideas in the context of women Empowerment **Dr. S K Goyal**	10
4	Government's Reservation initiatives for Other Backward Classes **Dr. S. M. Bhowate**	16
5	Empowerment as a Gauge of Development of Tribal Women in Rural Maharashtra **Asstt. Prof. Sachin Bhagwant Lokhande**	22
6	The North-Eastern Region and there Unorganized Political Movements **Arijit Chakraborty , Dr. Satyajit Das**	26
7	Women's Reservation Movement and Women Reservation Bill-2008 **Dr. D. J. Kande**	33
8	Environmental And Ecological Movements **Prof.Hire Pratibha Dnyaneshwar**	43
9	Satya Shodhak Samaj : Nature and Relevance **Hatode Rashtrapal Bapurao**	52
10	Role Of Media Human Rights **Asst. Prof. Swati Vilasrao Dhonde**	55
11	Gandhian Movement **Mahesh Kumar**	61
12	Rise and Decline of the Left Movement in India **Dr. Jijabhau Sitaram Ghule**	69
13	History of Feminism **Dr. Manjusha Kharole**	80
14	Dalit Panther-Resistance And Militant Movement In Maharashtra **D.S.Shambharkar**	86
15	महात्मा गांधी आणि असहकार आंदोलन **प्रा.डॉ. उल्हास रामजी राठोड**	92
16	एका आंदोलन और मदारी पासी: अवध का किसान विद्रोह **आशुतोष कुमार**	98
17	भारतीय श्रमिक चळवळीसमोरील आव्हाने **डॉ. प्रशांत म. पुराणिक**	107
18	स्वच्छ पिण्यायोग्य पाण्यासाठी लोक चळवळीची आवश्यकता **डॉ. असिम प्रभाकरराव खापरे**	114
19	LGBTQ समुदायव सामाजिक चळवळीचीवाटचाल **विशाल डोळे**	120

महात्मा गांधी आणि असहकार आंदोलन

प्रा.डॉ. उल्हास रामजी राठोड
नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज कारंजा (घा.), जि. वर्धा
९४२१६९३४५८, dr.ulhas_rathod@rediffmail.com

प्रस्तावना,

महात्मा गांधीजींचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ मध्ये 'पोरबंदर' गुजरात येथील वैष्णव कुटुंबात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव करमचंद व आईचे नाव पुतळीबाई होते. गांधीजींचा विवाह वयाच्या १३ व्या वर्षी कस्तुरबा बरोबर झाला. त्यांनी १८८७ मध्ये मॅट्रीकची परीक्षा पास केली. १८९१ मध्ये बॅरीस्टरची पदवी प्राप्त केली. पोरबंदरच्या एका व्यापाऱ्याने एक वर्षाच्या करारावर १८९३ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेला नेले. वर्ष संपत असतांनाच हिंदुस्थानावरील अन्यायाविरूध्द लढा सुरू केला. जवळपास २० वर्षे दक्षिण आफ्रिकेला वास्तव्य करून १९१५ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेला कायमचा रामराम ठोकून मुंबईला परत आले. त्यांचे दक्षिण आफ्रिकेतील कामाच्या प्रसिध्दीमुळे भारतात जंगी स्वागत झाले. हरीद्वारच्या कांगडी गुरूकुलाच्या आचार्य श्रध्दानंद यांच्या कडून महात्मा पदवी प्राप्त झाली. (रविद्रनाथ टागोर यांनी महात्मा पद्वी दिली) १९१७ मध्ये 'चंपा' आरण्यातील शेतकऱ्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी लढा तसेच भारतीयांनी मित्र राष्ट्रांना मदत करावी असे आव्हान केले. १९१८ मध्ये खिलाफत चळवळीला पाठिंबा दिला. रॉलट टॅक्ट विरूध्द सत्याग्रह केला. १९२० मध्ये ६ एप्रिलला देशभर हरताळ, १९२० मध्ये नागपूर कॉंग्रेसच्या अधिवेशनात असहकार्याचे आंदोलन सुरू ठेवण्याचा प्रस्ताव, तसेच खिलाफत चळवळ सुरू ठेवण्याचा ठराव करण्यात आला. त्यामुळे ब्रिटीश सरकार अडचणीत आले.

असहकार म्हणजे काय?

"साधारणत: असहकार शब्द एखाद्या कार्यात एक व्यक्ती किंवा संघटना दुसऱ्या व्यक्तीचे किंवा संस्थेचे सहाय्य, सहकार्य किंवा सहभाग घेवू इच्छीत असेल तर दुसऱ्याने तो न देणे, या अर्थाने वापरला जातो. म्हणजेच एखाद्या व्यक्ती किंवा संघटना इतरांकडून सहकार्य घेवून आपला मनोवांछीत उद्देश पूर्ण करण्याच्या प्रयत्नात असेल अशा वेळी दुसऱ्याने तसे करण्यास सहाय्य न करणे म्हणजे असहकार होय.'' परंतु भारतामध्ये या शब्दाचा अर्थ हा राजकीय आंदोलनासी निगडीत असल्यामुळे त्याचा अर्थ हा वेगळा घेतला जातो. कारण भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील असहकार हा एक महत्वाचा टप्पा होवून गेला आहे. असहकार, बहिष्कार, कायदेभंग या नावाने भारतातील स्वातंत्र्य आंदालनाच्या घटना निगडीत असल्यामुळे या शब्दाचा अर्थ वेगळया अर्थाने घेतला जातो. असहकार व बहिष्कार या गोष्टी बऱ्याच वेळा जवळ जवळ एकच आहेत

असे म्हणता येईल, पण या व्यतिरिक्त आहे असे म्हणावे लागेल अर्थात असहकार व कायदेभंग या दोन्हीही क्रिया प्रस्थापीत सत्ता व निचे कायदे यांच्या विरूध्द बंड करण्याकरीता वापरण्यात येत असेल. यातील असहकार म्हणजेच सौम्य स्वरूपातील प्रस्थापीत सत्तेविरोधी विरोध ठरतो. तर कायदेभंग हे उघड–उघड सत्तेविरोधी एक पुकारलेले युध्दच असते. गांधी विचारातून असहकार आंदोलनाला विशेष महत्व होते. कारण, सत्य व अहिंसेचे पुजारी होते. म्हणून त्यांनी असहकार आंदोलनाचा पुरस्कार केला व भारतीय स्वातंत्र्यात ही एक महत्वपूर्ण घटना आहे.

असहकार आंदोलनाची पार्श्वभूमी:–

राजकीय क्षेत्रात स्वकीयशासनाशी असहकार करता येते किंवा परकीय सरकार विरूध्द हे शस्त्र उपसता येते. भारतात ब्रिटीश सत्तेविरूध्द राजकीय स्वातंत्र्यासाठी जवळपास सव्वासे वर्षे लढावे लागले. इ.स. १८५७ च्या उठावापासून ब्रिटीश सरकार विरूध्द गुप्तपणे तयारी करून सशस्त्र लढाई करण्याच्या योजना अनेक क्रांतीकारकांनी आखल्या होत्या. परंतू इ.स. १८८५ मध्ये 'इंडीयन नॅशनल कॉंग्रेस' ची स्थापनाझाली त्याआधीही बॉम्बे असोशिऐशन, मद्रास नेटीव्ह असोशिएशन, इंडियन असोशिएशन अशा काही संस्था अस्तित्वात होत्या, पण कॉंग्रेसच्या स्थापनेनंतर या संस्थांचे महत्व फारच कमी झाले. तथापी पूर्वीच्या त्या छोटया संस्था आणि इ.स. १८८५ पासून कॉंग्रेस यांनी इंग्लंड सरकार विरूध्द सशस्त्र लढा करावयाचा नाही, घटनात्मक मार्गांनी व शांततामय पध्दतीने आपल्या मागण्या मांडत राहावयाचे असे धोरण स्विकारले. तथापी कितीही अर्ज विनंत्या केल्या ब्रिटीश सरकारला आपले म्हणणे पटवून देण्याचा प्रयत्न केला तरी त्याचा उपयोग होणार नाही अशी कॉंग्रेस मधील काही नेत्यांना खात्री पटली. शांततामय ऐवजी योग्य हालचाली कराव्या लागतील असे ते म्हणू लागले. यावरून कॉंग्रेस मध्ये दोन गट पडले. (१) जहाल (२) मवाळ इ.स. १९०५ मध्ये यांच्यातील मतभेद तिव्र झाले. दादाभाई नौरोजी, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी व गोपाळकृष्ण गोखले हे मवाळ गटाचे म्हणून ओळखले जावू लागले. त्यांना नेमस्त म्हणून संबोधल्या जात होते. त्यांच्या विरूध्द लाला लजपतराय, बिपीन चंद्रपाल आणि लोकमान्य टिळक यासारखे लढाऊ बाणीचे पुढारी हे बाजुला झाले. या जहाल मतवाद्यांनी १९०७ मध्ये कॉंग्रेस आपल्या ताब्यात घेण्याचा प्रयत्न केला. पण ते सफल झाले नाही. इ.स.१९०८ मध्ये टिळकांना सहा वर्षाची शिक्षा झाली त्यामुळे जहाल मतवादांचा कार्यक्रम बारगळला, परंतु यांनी काय करावयाला पाहीजे या बद्दल लोकमान्य टिळकांनी आपले विचार १९०७ मध्ये स्पष्ट केले होते. इंग्लंडच्या पार्लमेंटकडे दाद मागून आपल्याला आपले हक्क मिळविता येईल हा भ्रम नेमस्तांचा आहे. व आमचा भ्रम निराश झाल्यामुळे आम्ही निराळया मार्गाने जाणार आहो. असे लोकमान्यांनी निर्धारपूर्वक सांगितले होते. तसेच याच वेळी त्यांनी आम्ही जाणतो की, आमच्याकडे

End·No-27

SAI JYOTI

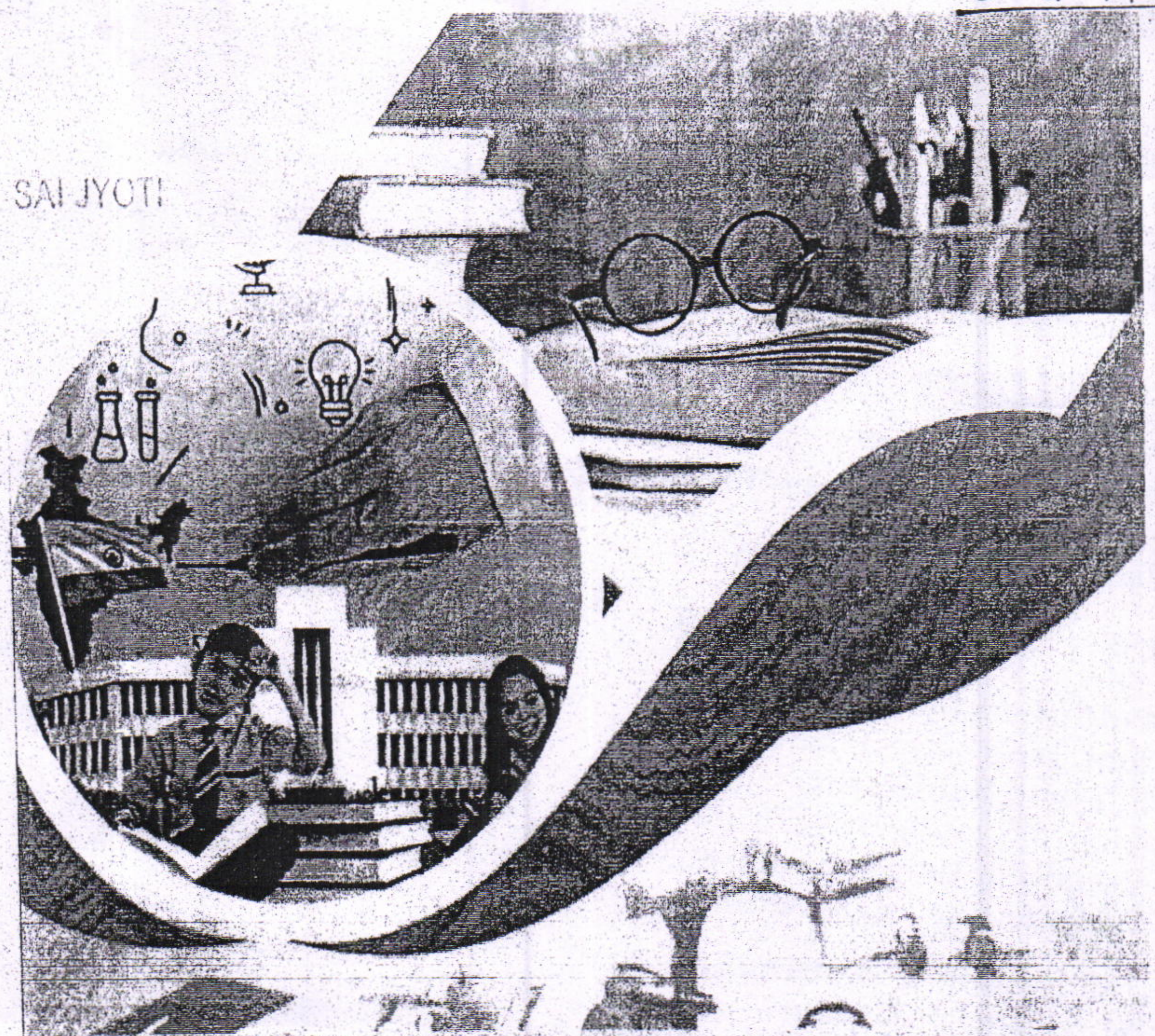

National Education Policy - 2020 and Environment Sustainability

Editors

Dr. Maroti R. Wagh   Dr. Dipak C. Dharne

SAI JYOTI PUBLICATION
The way of Light
Nagpur | Pune | Delhi

Self-Attested

- National Education Policy - 2020 and Environment Sustainability

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publishers.

- © **Dr. Maruti R. Wagh / Dr Dipak C. Dharne**

- **First Edition : May - 2023**
- **ISBN No. : 978-81-962508-98**
- **Publishers by :**
  Smt. Jyoti Naresh Khapekar
  Sai Jyoti Publication
  Mob. No. (+91) 9764673503
  E-mail- sjp10ng@gmail.com,
  Website: www.saijyoti.in
- **Publication & Distribution by :**
  Shri. Ganesh N. Raut
  Om Sai Publishers & Distributors
  29, Behind T.B. Ward, Indira Nagar,
  Nagpur - 440 003. Mob. No. 993693506
  E-mail - ospdnagpur@yahoo.com.
- **Sale Office :**
  BOOKS & BOOKS
  65, Shop No. 2, Radhika Palace,
  Hanuman Nagar Road,
  Medical Chowk, Nagpur.
- **Branches**
  Pune-203, Paris Sparsh Hight,
  Ambamata Mandir Road, or
  Ambai Dara, Dhayari, Pune-411041,
  Mob. No.: 9420318884
  New Delhi-213, Vardhan House,
  7/28, Ansari Road, Dariya Ganj,
  New Delhi-110002,
  Mob. No.: 8888828026, 9325656602
- **Type Setting:**
  Sai Jyoti Graphics, Nagpur. Mob. No. : 9325656602

A Comprehensive Analysis of the National Education Policy 2020: Implications and Future Directions

Dr. Dipak Dharne
Assistant professor,
Narayanrao Kale Smruti Model College,
Karanja (Gh) Dist- Wardha-442203

Abstract:

The National Education Policy (NEP) 2020 is a landmark policy framework introduced by the Government of India with the aim of transforming the country's education system. This research paper provides a comprehensive analysis of the NEP 2020, exploring its key provisions, implications, and potential future directions. The paper examines the policy's vision of equity, quality, and accessibility in education, along with its emphasis on skill development, multidisciplinary learning, and technology integration. Furthermore, it delves into the structural changes proposed in the NEP 2020, such as the reorganization of school stages, the introduction of early childhood education, and the establishment of a National Education Technology Forum. Additionally, the paper examines the challenges and opportunities associated with the implementation of the NEP 2020 and discusses the potential impact of the policy on different stakeholders, including students, teachers, institutions, and the overall education ecosystem. Finally, the paper presents recommendations for effective implementation and highlights the importance of monitoring and evaluation mechanisms to ensure the successful realization of the NEP 2020's goals.

Keywords: National Education Policy 2020, Education reform, Multidisciplinary learning, Technology integration in education, Early childhood education, Curriculum reform, Equity and access in education, Quality enhancement in education, Vocational education and skill development, Monitoring and evaluation mechanisms, Public-private partnership in education, Stakeholder engagement, Policy coherence, Implementation challenges, Future directions in education.

Introduction:

"Education is a key to success and this success can be attained by the appropriate implementation of the policy,"

The National Education Policy (NEP) 2020 is a transformative framework that aims to revamp the education system in India. It presents a

Sd/ Attested

The National Education Policy 2020: A Roadmap for the New India

Laxmikant Kapgate
Assistant Professor
Shivprasad Sadanand Jaiswal College
Arjuni Morgaon Dist. - Gondia
Dr. Dipak Dharne
Assistant professor,
Narayanrao Kale Smruti Model College,
Karanja (Gh) Dist- Wardha-442203

Introduction:

Higher education is essential for realising one's full abilities, building a fair and egalitarian society at large, and advancing one's country. The most effective approach for cultivating and utilising our nation's multitude of skills and resources for the betterment of the person, society as a whole, the nation, and the world is through comprehensive excellent educational opportunities. With the work landscape and global surroundings constantly evolving, it is more crucial than ever for learners to acquire knowledge about how to learn as well as what to learn. This chapter focuses on the recent changes in the higher education system of India.

Existing Structure of higher Education

Higher education in India is a diverse and multifaceted system comprising of universities, colleges, technical institutes, and specialized institutions offering education in various fields such as engineering, medicine, law, management, humanities, and social sciences. Higher education in India has been functioning through the key facets.

1) Structure: The higher education system in India is primarily structured into three levels - undergraduate, postgraduate, and doctoral programs.

2) Institutions: There are both public and private institutions offering higher education in India. Public institutions include central universities, state universities, and deemed universities, while private institutions include colleges and universities. There are also institutes of national importance such as the Indian Institutes of Technology (IITs), Indian Institutes of Management (IIMs), and National Institutes of Technology (NITs).

3) Accreditation: The University Grants Commission (UGC) is the primary regulatory body for higher education in India. It is responsible for granting recognition to universities and colleges and ensuring quality

Mythology and Environmental Glimpses: The Kantara Movie

Dr. Dipak Dharne
Assistant professor,
Narayanrao Kale Smruti Model College,
Karanja (Gh) Dist- Wardha-442203

Introduction:

There has been the human and nature paradox debate since time immemorial. Human beings are always selfish by nature. Inhabiting people in jungles, forests, hinterlands have upped the ante against the expansion of wilderness and wildlife and those advocating tribal rights advocate for increasing access of tribal rights over land, water and forests. Government agencies have been at loggerheads with local communities who are often belittled as encroachers, whilst for the aboriginal communities' dwelling in forests flora and fauna are integral of their life, culture and livelihoods which is obligatory essentials for their existence. Besides integrating deeply all the nuances of wildlife and forests is also a culture associated with local folklore, song and dance forms which may not necessarily be understood by foresters working in these areas. The tribal communities have been prey and more susceptible to capitalist exploitation.

Environmental Vindication and Contrast:

Very few Indian filmmakers have scantily paid attention through films to the much demanding topics. The most recently released movie was Sherni which coped with the clash of human and nature and brought a fourth paradigm shift in the approaches of foresters to be extra sensitive to the livelihoods of tribes while working on wildlife matters. The released film Kantara made in Kannada created sensation as it tells the story with a gripping story and thrilling narratives

Kantara exhibits significantly four issues – sustenance of tribes relied on resources of forests- land, water and forest. The premise of the narrative revolves around to whom does the land and forests own – forest dwelling people, government or some private stakeholders. Government delegated and powered by the forest department, blatantly considers it as belonging to them with their task to own all rights of forest and wildlife resources. Tribals view their relationship to forests as sacred and sacrosanct having inseparably interconnected since ages. and regard naturally ancestral rights as the one entitled with rules and regulations. Vested interests by feudal system surreptitiously make foray with manipulation hands